

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΠΜΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ**

Κούκος Δημήτριος

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΘΗΝΑ
(Δικαιώματα, υποχρεώσεις και συμμετοχή)**

Τριμελής επιτροπή

Αν. Καθ. Σοφία Αδάμ Μαγνήσαλη: επιβλέπουσα
Καθ. Ηλίας Νικολόπουλος – Καθ. Σταύρος Περεντιδης : Μέλη

ΑΘΗΝΑ 2009

Μορφοποιήθηκε

ΚΟΥΚΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

**Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ
ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΘΗΝΑ**
(Δικαιώματα, υποχρεώσεις και συμμετοχή)

ΑΘΗΝΑ 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	5
---------------	---

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Από τον Θησέα στον Περικλή: Η δημιουργία της κλασικής Αθήνας και η σταδιακή διαμόρφωση της ιδιότητας του πολίτη.....	7
--	---

Α΄ ΜΕΡΟΣ

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΘΗΝΑ : ΠΟΛΙΤΕΣ ΚΑΙ ΜΗ ΠΟΛΙΤΕΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΙΔΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

1. «ΟΙ ΕΞ ΑΙΜΑΤΟΣ» ΠΟΛΙΤΕΣ.....	18
α. Η φυλή.....	19
β. Η φρατρία.....	19
γ. Ο δήμος.....	20
δ. Η είσοδος στην πολιτική κοινότητα.....	24
2. ΟΙ ΠΟΛΙΤΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ.....	27

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΟΙ ΜΗ ΠΟΛΙΤΕΣ: ΓΥΝΑΙΚΕΣ, ΠΑΙΔΙΑ, ΜΕΤΟΙΚΟΙ, ΞΕΝΟΙ ΚΑΙ ΔΟΥΛΟΙ

1. ΟΙ ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΜΗ ΠΟΛΙΤΕΣ.....	31
α. Η γυναίκα.....	31
β. Τα παιδιά.....	34
γ. Μέτοικοι και ξένοι.....	35
2. ΟΙ ΔΟΥΛΟΙ.....	37

Β΄ ΜΕΡΟΣ

«ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ» ΠΟΛΙΤΗΣ - ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ, ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ & ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

1. ΤΑ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΑ ΚΑΙ ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ.....	43
α. Η Εκκλησία του Δήμου.....	43
β. Η Βουλή των Πεντακοσίων.....	45
γ. Οι άρχοντες.....	47
δ. Ηλιαία, Άρειος Πάγος και Εφέτες.....	49
2. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ, ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ...51	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV

Η ΑΤΙΜΙΑ ΩΣ ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

1. ΟΛΙΚΗ ΑΤΙΜΙΑ(ΠΑΝΤΑΠΑΣΙΝ ΑΤΙΜΙΑ).....	59
α. Οφειλή χρημάτων στο δημόσιο.....	59
β. Ανάρμοστος βίος και διατάραξη οικογενειακής ζωής.....	60
γ. Πράξεις κατά της Δημοκρατίας και έμμεσης προσβολής της	62
2. ΜΕΡΙΚΗ ΑΤΙΜΙΑ(ΚΑΤΑ ΠΡΟΣΤΑΞΕΙΣ ΑΤΙΜΙΑ).....	63
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	65
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ	68
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	70

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία με τον τίτλο: «Η ιδιότητα του πολίτη στην κλασική Αθήνα: Δικαιώματα, υποχρεώσεις και συμμετοχή» γίνεται στο πλαίσιο του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών του Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης, στην κατεύθυνση «Νομικός Πολιτισμός».

Σκοπός της εργασίας είναι να εξετάσει ποιος πραγματικά θεωρείτο πολίτης στο πλαίσιο της Αθηναϊκής Δημοκρατίας του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ αιώνα. Η ιδιότητα του πολίτη στην Αθήνα της κλασικής περιόδου, αλλά και γενικότερα των αρχαίων ελληνικών πόλεων εκείνης της περιόδου, ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την έννοια του ελεύθερου πολίτη και διαφορετική από την έννοια που δίνουμε σήμερα στον όρο.

Το να απολαμβάνει κανείς την ιδιότητα του πολίτη ήταν ένα ιδιαίτερο προνόμιο που οδηγούσε στην απολαβή σειράς διαφορετικών προνομίων που σχετίζονταν με την πολιτική, στρατιωτική, οικονομική, κοινωνική και θρησκευτική ζωή της πόλης.

Η εργασία αποτελείται από εισαγωγή, δυο κύρια μέρη τα οποία υποδιαιρούνται σε κεφάλαια και υποκεφάλαια, επίλογο, χρονολόγιο και βιβλιογραφία¹.

Στην εισαγωγή γίνεται αναφορά στη σταδιακή διαμόρφωση της πόλης των Αθηνών από ένα ανακτορικό κέντρο που ήταν την περίοδο του μυκηναϊκού πολιτισμού, λιγότερου σημαντικού από αυτό των Μυκηνών, στη σημαντικότερη ηγετική δημοκρατική πόλη-κράτος του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ. Μέσα από την περιγραφή αυτή θα διαπιστώσουμε τη διαμόρφωση της κλασικής Αθήνας και παράλληλα θα γίνει κατανοητή και η σταδιακή διαμόρφωση της ιδιότητας του πολίτη που έλαβε χώρα στο πλαίσιο της πόλης. Επιχειρείται μια χρονολογική κατατόπιση του

---

¹ Σημαντικά βοηθήματα για την παρούσα εργασία αποτέλεσαν από πλευράς πρωτότυπων ιστορικών πηγών η *Αθηναίων Πολιτεία* του Αριστοτέλη. Από απόψεως κατευθυντήριας γραμμής για την εργασία τα βιβλία «*Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*» του Arnaldo Biscardi και «*Ο πολίτης στην αρχαία Ελλάδα. Γέννηση και εξέλιξη της πολιτικής σκέψης και πράξης*» της Claude Mossé. Για την έννοια της ατιμίας σημαντικό ήταν το βιβλίο της Μαρίας Γιούνη «*Ατιμος έστω Ατιμος τεθνάτω*». Από πλευράς διαδικτύου σημαντική βοήθεια προσέφερε το site του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού, το οποίο μεταξύ άλλων κάνει διεξοδική αναφορά και στην κλασική Αθήνα και είναι εγκεκριμένο από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Συστηματική χρήση του διαδικτύου αποφεύχθηκε. Αναλυτική αναφορά στην βιβλιογραφία γίνεται στο τέλος της εργασίας.

αναγνώστη παράλληλα με μια σύντομη επισκόπηση των γεγονότων που οδήγησαν στη διαμόρφωση της πόλης και του πολίτη.

Το πρώτο μέρος της εργασίας αναφέρεται στις προϋποθέσεις εκείνες, που ήταν απαραίτητες για να αποκτήσει κανείς την ιδιότητα του πολίτη. Στην συνέχεια επιχειρείται μια οριοθέτηση της ιδιότητας του πολίτη, υπό την έννοια του ποιος απολάμβανε αυτό το προνόμιο. Σε αυτό το πλαίσιο θα γίνει αναφορά και στο ρόλο των γυναικών, των παιδιών, των μετοίκων, των ξένων και των δούλων και στην συσχέτισή τους με την ιδιότητα του πολίτη.

Στο δεύτερο μέρος γίνεται αναφορά στα δικαιώματα που απολάμβανε ο πολίτης, αλλά και στις υποχρεώσεις που είχε απέναντι στην πόλη. Εξετάζεται το σύνολο της δραστηριότητάς του, οι πολιτικές, στρατιωτικές, οικονομικές, κοινωνικές και θρησκευτικές δραστηριότητές του. Μεταξύ άλλων γίνεται αναφορά και στους σημαντικότερους θεσμούς της Αθηναϊκής δημοκρατίας: Εκκλησία του Δήμου, Βουλή των Πεντακοσίων, Άρχοντες, Ηλιαία, Άρειο Πάγο και Εφέτες. Επίσης εξετάζεται η έννοια της ατιμίας καθώς αυτή ήταν μια αιτία που οδηγούσε σε μερική ή ολική απώλεια των δικαιωμάτων του πολίτη.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζονται στην καθηγήτριά μου κ. Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη για την επίβλεψη της παρούσας διπλωματικής εργασίας και για την σημαντική της στήριξη και βοήθεια κατά την πορεία της έρευνάς μου και κατά τη συγγραφή της εργασίας. Οι παρατηρήσεις της και οι συζητήσεις μας έφτασαν το κείμενο στην τελική του μορφή.

Εκφράζω επίσης τις ευχαριστίες μου στους καθηγητές κ.κ. Ηλία Νικολόπουλο και Σταύρο Περεντίδη, μέλη της τριμελούς επιτροπής για την υποστήριξη της διπλωματικής μου εργασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Από τον Θησέα στον Περικλή: Η δημιουργία της κλασικής Αθήνας και η σταδιακή διαμόρφωση της ιδιότητας του πολίτη

Η Ελλάδα δεν αποτελούσε ένα ενιαίο κράτος όπως σήμερα, αλλά αντιθέτως αποτελούνταν από διάφορα μικρά αυτόνομα κρατίδια, τα οποία είχαν ως συνεκτικό στοιχείο τη γλώσσα, τη θρησκεία και τον πολιτισμό.

Η Αθήνα κατά την διάρκεια της Μυκηναϊκής περιόδου, αποτελούσε ένα ανακτορικό κέντρο λιγότερο σημαντικό από αυτό των Μυκηνών². Μετά την κατάρρευση των Μυκηναϊκών βασιλείων τον 12^ο αιώνα π.Χ η Αθήνα όχι μόνο κατόρθωσε να επιβιώσει αλλά και να παίξει καθοριστικό και ηγετικό ρόλο τους επόμενους αιώνες.

Στα τέλη του 5^{ου} και στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ είχε καλλιεργηθεί μια μυθική ιστορία της Αθήνας³, σχετικά με την μετάβαση από την αρχική βασιλική εξουσία της Μυκηναϊκής περιόδου στην Αθηναϊκή δημοκρατία: Το αρχικό όνομα της Αθήνας ήταν Ακτή ή Ακτική και το είχε πάρει από τον πρώτο της βασιλιά, Ακταίο. Το δεύτερο όνομά της, Κεκροπία, προήλθε από τον βασιλιά Κέκροπα ο οποίος παντρεύτηκε την κόρη του Ακταίου. Τον Κέκροπα διαδέχθηκε ο γιος του Ερυσίχθων και αυτόν ο Κραναός. Μια από τις κόρες του Κραναού, ονομαζόταν Άτθις και όλη η περιοχή πήρε το όνομα της και ονομάστηκε Αττική. Ο Κραναός εκθρονίστηκε από τον Αμφικτύωνα, ο οποίος εν συνεχεία εξορίστηκε από τον Εριχθόνιο, γιο του Ήφαιστου και της Γης. Ο Εριχθόνιος τοποθέτησε στην Ακρόπολη το ξύλινο άγαλμα της Αθηνάς και πρώτος αυτός εισήγαγε τα Αθήναια.

Τον Εριχθόνιο διαδέχτηκε ο γιός του Πανδίων και αυτόν ο γιός του Ερεχθέας. Τον Ερεχθέα διαδέχθηκε ο γιος του, Κέκροψ II και αυτόν, ο γιος του Πανδίων II, ο οποίος είχε τέσσερες γιους, τον Αιγέα, τον Πάλλαδα, τον Νίσο και τον Λύκο.

² Claude Mossé, *Ο πολίτης στην αρχαία Ελλάδα Γέννηση και εξέλιξη της πολιτικής σκέψης και πράξης*, Αθήνα 1996, σ. 19.

³ Για την μυθική ιστορία της Αθήνας βλ. R. K. Sinclair, *Δημοκρατία και Συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα* Αθήνα 1997, σ. 1, Παρατηρήσεις Φιλολογικής ομάδα Κάκτου, Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, Αθήνα 1993, σ. 23–25 και http://www.sikyon.com/Athens/ahist_gr01.html

Ο Θησεάς (1300 π.Χ) ήταν γιος του βασιλιά της Αθήνας, Αιγέα, και της Αίθρας⁴. Ο Θησεάς ήταν ο πρώτος κοινωνικός μεταρρυθμιστής της Αθήνας. Στα χρόνια του, η Αττική αποτελούνταν από δώδεκα πόλεις τις οποίες ένωσε και ονόμασε «Αθήναι» που σήμαινε την ένωση των δώδεκα πόλεων. Καθιέρωσε την εορτή της ενώσεως των φυλών και μετονόμασε σε «Παναθήναια» την εορτή «Αθήναια» που είχε καθιερώσει παλαιότερα ο Εριχθόνιος.

Διέκρινε τον πληθυσμό της Αθήνας σε τρεις τάξεις: τους Ευπατρίδες που ήταν οι πλούσιοι και μορφωμένοι, τους Γεώμορους που ήταν οι αγρότες και τους Δημιουργούς που ήταν οι τεχνίτες. Μεγάλωσε την περιοχή της Αθήνας, καταλαμβάνοντας τα Μέγαρα και έφθασε μέχρι τον Ισθμό της Κορίνθου, όπου και καθιέρωσε τα Ίσθμια.

Ο Μενεσθέας, επέφερε πλήγμα στην δημοτικότητα του αντιπάλου του Θησεά, όταν αυτός απουσίασε από την Αττική. Όταν επέστρεψε, αντιμετώπισε ένα εχθρικό κλίμα από το λαό και έφυγε για την Σκύρο. Δολοφονήθηκε από το φίλο του, βασιλιά της Σκύρου, Λυκομήδη.

Ο Μενεσθέας έγινε διοικητής των Αθηναϊκών στρατευμάτων στη Τροία, αλλά οι Αθηναίοι έπειτα από λίγα χρόνια εμπιστεύτηκαν τους γιους του Θησεά, Δημοφώνα, Οξυνία, Αφείδα και Θυμαέτη, οι οποίοι κυβέρνησαν την Αθήνα διαδοχικά για τα επόμενα εξήντα χρόνια.

Ακολούθησε στην βασιλεία ο εξορισμένος από την Πύλο Μέλανθος. Ο Μέλανθος και ο γιός του Κόδρος (1100 π.Χ.) βασίλευσαν επί εξήντα χρόνια. Ο Κόδρος ήταν ο τελευταίος βασιλιάς της Αθήνας⁵.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, «η οργάνωση του αρχαίου πολιτεύματος πριν από την εποχή του Δράκοντα ήταν η ακόλουθη: οι άρχοντες ορίζονταν ανάλογα με την ευγενική καταγωγή και τον πλούτο τους. Αρχικά τα αξιώματα ήταν ισόβια, αργότερα διαρκούσαν μια δεκαετία. Τα σπουδαιότερα και πρώτα αξιώματα ήταν του βασιλιά,

---

⁴ Για τα χρόνια από τον Θησεά έως τον Δράκοντα βλ. Παρατηρήσεις Φιλολογικής ομάδα Κάκτου, Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, Αθήνα 1993, σ. 23–25, Μ. Μιχόπουλος, *Από τον Θησεά στον Κλεισθένη Η πορεία προς την Πύκα*, Αθήνα-Κομοτηνή 2004, σ. 15–69.

⁵ Το 640 π.Χ ο ολυμπιονίκης Κύλων, προσπάθησε να καταλάβει την Ακρόπολη με μια ομάδα από τα Μέγαρα, αλλά τελικά βρέθηκαν οι ίδιοι περικυκλωμένοι στην Ακρόπολη, μιας και η προσπάθεια τους απέτυχε. Ζήτησαν άσυλο στο βωμό και οι Αθηναίοι τους υποσχέθηκαν μια δίκαιη δίκη, εάν παραδίδονταν. Οι πολιορκημένοι, δύσπιστοι, έδεσαν ένα σχοινί στο ιερό για να είναι σε επαφή και βγήκαν έξω κρατώντας το. Όταν το σχοινί κόπηκε, σχεδόν όλοι σκοτώθηκαν. Αυτό το γεγονός ονομάστηκε Κυλώνειον Άγος.

του πολέμαρχου και του άρχοντα[...]. Η βουλή του Αρείου Πάγου επέβλεπε την τήρηση των νόμων[...]. Η εκλογή των αρχόντων γινόταν ανάλογα με την ευγενική καταγωγή και τον πλούτο, από τους οποίους [άρχοντες] εκλέγονταν οι Αρεοπαγίτες»⁶.

Η αριστοκρατία ερμήνευε τους νόμους σύμφωνα με τα συμφέροντα της και αυτό είχε σαν αποτέλεσμα ο απλός λαός να δυσανασχετεί. Οι Αθηναίοι το 624 π.Χ. ανέθεσαν στον Δράκοντα, που θεωρείται ο πρώτος νομοθέτης της Αθήνας, να νομοθετήσει γραπτούς νόμους⁷.

Σύμφωνα με τους νόμους του Δράκοντα⁸, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης, «Πολιτικά δικαιώματα δίνονταν σε όσους είχαν την δυνατότητα να φέρουν όπλα. Εννέα άρχοντες και ταμίες εκλέγονταν όσοι είχαν περιουσία, ελεύθερη βαρών, μεγαλύτερη από δέκα μνας⁹ [...]. Για τα κατώτερα αξιώματα εκλέγονταν όσοι μπορούσαν να φέρουν όπλα, ενώ στρατηγοί και ίππαρχοί όσοι δήλωναν περιουσία όχι μικρότερη από εκατό μνες, ελεύθερη βαρών, και είχαν γνήσια παιδιά από νόμιμη σύζυγο ηλικίας μεγαλύτερης των δέκα χρόνων[...]. Συγκροτήθηκε και βουλή από 400 και έναν που κληρώνονταν μεταξύ των πολιτών. Κληρώνονταν και γι' αυτό και για τα άλλα όσοι ήταν πάνω από τριάντα ετών και δεν γινόταν δυο φορές άρχοντας ο ίδιος προτού γίνουν όλοι οι πολίτες»¹⁰.

Γίνεται αντιληπτό πως μόνο εκείνοι που κατείχαν σημαντική περιουσία αποτελούσαν μέρος της πολιτικής κοινότητας. Παράλληλα οι φτωχοί ήταν υπερχρεωμένοι στην πλούσια και άρχουσα τάξη, ενώ πολλοί από τους αγρότες είχαν γίνει δούλοι εξαιτίας των χρεών τους.

⁶ Αριστοτέλη, *Αθηναίων Πολιτεία*, 3.1.1

⁷ Ο Δράκων έμεινε γνωστός κυρίως για τους φονικούς του νόμους. Σε ό,τι αφορά την θεωρία της αυστηρότητας των νόμων του πάντως, θα πρέπει να επισημάνουμε πως με αυτούς σημειώθηκε αξιοσημείωτη πρόοδος σε σχέση με την έως τότε κατάσταση ιδιωτικής αντεκδίκησης. Πρώτος έκανε την διάκριση σε φόνο εκ προμελέτης και σε φόνο εξ αμελείας (βλ. Arnaldo Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, Αθήνα 1991, σ. 95-96). Η ιστορικότητα του προσώπου του αμφισβητείται. Η Cynthia Paterson, («Athenian Citizenship Law», στο *Ancient Greek Law* των M. Gagarin- E. Cohen (ed.), New York 2005, σ. 270) τον χαρακτηρίζει ως *semimythical*, δηλαδή ημιμυθικό πρόσωπο. Αντιθέτως τον Θησέα (στο ίδιο, σ. 270) τον χαρακτηρίζει ξεκάθαρα ως μυθικό πρόσωπο: «*mythical hero Theseus*».

⁸ Για τα χρόνια του Δράκοντα μέχρι και τα χρόνια του Κλεισθένη βλ. Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, κεφ. 4-22, A. Biscardi, ό.π., σ. 91-103, Μ. Μιχόπουλος, ό.π., σ. 63-130, Άννα, Ραμού-Χαμιάδη, *Από την φυλετική κοινωνία στην πολιτική: πολιτειακή εξέλιξη της Αθήνας*, Αθήνα 1982, σ. 115-178, Cl. Mossé, *Ιστορία μιας δημοκρατίας Αθήνα Από τις αρχές ως την μακεδονική κατάκτηση*, Αθήνα 1988, σ. 16-54.

⁹ Η μνα είχε 100 δραχμές και η δραχμή 6 οβολούς.

¹⁰ Αριστοτέλη, *Αθηναίων Πολιτεία*, 4.2.1.

Το 594 π.Χ έγινε άρχων ο Σόλων. Από τους Αθηναίους των αρχών του 4^{ου} αιώνα π.Χ. θεωρείτο ως ο πατέρας της δημοκρατίας των Αθηνών¹¹, γιατί ουσιαστικά κατήργησε το αριστοκρατικό μονοπώλιο στα αξιώματα¹².

Το κυριότερο από τα νομοθετικά μέτρα που έλαβε ήταν η *σεισάχθεια* με την οποία καταργούσε τα χρέη από δανεισμό με υποθήκη ακίνητης περιουσίας και «επί σώμασι», κάτι που αφορούσε κυρίως αγρότες οι οποίοι μη μπορώντας να ξεπληρώσουν τα χρέη τους, είχαν χάσει τις περιουσίες τους και είχαν πουληθεί ως δούλοι¹³.

Διαίρεσε τον πληθυσμό σε τέσσερις τάξεις ανάλογα με το εισόδημα: σε πεντακοσιομέδιμνους, σε τριακοσιομέδιμνους (ή ιππείς), σε διακοσιομέδιμνους (ή ζευγίτες) και σε θήτες. Στους θήτες, στους οικονομικά ασθενέστερους, έδωσε το δικαίωμα να μετέχουν στην εκκλησία του δήμου και στα δικαστήρια. Αναδιοργάνωσε την Βουλή των 400, της οποίας πλέον τα μέλη προέρχονταν ισάριθμα από κάθε φυλή και εισήγαγε την έφεση κατά των δικαστικών αποφάσεων.

Όταν τελείωσε το έργο του, έφυγε από την Αθήνα, λέγοντας στους Αθηναίους να μην αλλάξουν τίποτα από τη νομοθεσία του επί δέκα χρόνια. Έζησε όμως για να δει το «σύναγμά» του να ανατρέπεται από τον τύραννο Πεισίστρατο.

Η τυραννίδα του Πεισίστρατου ήταν αποτέλεσμα της δυσαρέσκειας που προκάλεσε ο τμηματικός χαρακτήρας των νομοθετικών μέτρων του Σόλωνα και της άρνησής του να διανείμει τη γη στους φτωχούς αγρότες.

Ο Πεισίστρατος παρόλο που ήταν τύραννος κυβέρνησε με μετριοπάθεια¹⁴ και επωφελούμενος από τις περιστάσεις διατήρησε τους νόμους του Σόλωνα. «Η βασιλεία του σηματοδοτεί την αρχή του μεγαλείου της Αθήνας»¹⁵

Μετά την κατάλυση της τυραννίδας, ανέλαβε την εξουσία στην Αθήνα ο Κλεισθένης, ο οποίος στην αντιπαράθεση με τους ολιγαρχικούς, πήρε το μέρος του

---

¹¹ R. K. Sinclair, *ό.π.*, σ. 1.

¹² Η Cynthia Paterson, *ό.π.*, σ. 271, χαρακτηρίζει το Σόλωνα ως αυτόν που άνοιξε την ιστορία της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη στην Αθήνα.

¹³ Με τη σεισάχθεια ο Σόλων, σήκωσε το άγχος, δηλαδή το βάρος, από τους ώμους των οικονομικά ασθενέστερων, οι οποίοι είχαν περιέλθει σε κατάσταση κοινωνικής εξαθλίωσης.

¹⁴ Μετά τον θάνατο του Πεισίστρατου το 527 π.Χ. ανέλαβαν οι γιοί του οι οποίοι δεν συνέχισαν την τακτική της μετριοπάθειας. Ο μικρότερος γιός του Ίππαρχος δολοφονήθηκε το 514 π.Χ. και ο μεγαλύτερος Ιππίας, αναγκάστηκε να διαφύγει από την πόλη το 510 π.Χ.

¹⁵ Claude Mossé, *Ο πολίτης ...*, *ό.π.* σ. 26.

δήμου και προχώρησε στην αναδιοργάνωση της πόλης. Θεωρούνταν ο «θεμελιωτής-ιδρυτής»¹⁶ της δημοκρατίας.

Αύξησε τον αριθμό των φυλών σε δέκα και διαίρεσε την Αττική σε περίπου εκατό δήμους. Οι Αθηναίοι πλέον μετά το όνομα τους και το όνομα του πατέρα τους ανέφεραν και το όνομα του δήμου τους. Με τον Κλεισθένη η τοπικότητα αντικατέστησε την συγγένεια και μετέφερε το κέντρο βάρους από την οικογένεια στον δήμο.

Θέσπισε τη Βουλή των Πεντακοσίων. Αύξησε δηλαδή τη δύναμη της Βουλής των τετρακοσίων κατά 100 μέλη. Οι βουλευτές προέρχονταν πλέον ισάριθμα (50 μέλη) από κάθε φυλή. Εισηγάγε επίσης και το θεσμό του οστρακισμού¹⁷.

**Όστρακα που χρησιμοποιήθηκαν για τον οστρακισμό γνωστών πολιτικών
Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς.**

Για να αποφευχθεί η περίπτωση κατάλυσης της δημοκρατίας και εγκαθίδρυσης τυραννίδας, έδωσε το δικαίωμα στην Εκκλησία του δήμου να εξορίζει μια φορά τον χρόνο οποιονδήποτε ύποπτο.

Σύμφωνα με την Cl. Mossé, «Ό,τι κι αν ισχύει για τα αίτια που ώθησαν τον Κλεισθένη να ανατρέψει κατ' αυτόν τον τρόπο τις δομές της πολιτικής κοινωνίας, αυτό που μένει είναι ότι το έργο του συνιστά ένα είδος καθιέρωσης της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη[...]για να διακρίνονται οι ελεύθεροι κάτοικοι της Αθήνας και της υπαίθρου, που ήταν όμως ξένοι προς την πολιτική κοινότητα (τεχνίτες που εγκαταστάθηκαν εκεί για να ασκήσουν το επάγγελμά τους, έμποροι που δελεάστηκαν

¹⁶ Cynthia Paterson, ό.π., σ. 276

¹⁷ Η λέξη οστρακισμός προέρχεται από τη λέξη όστρακο δηλαδή κομμάτι αγγείου, το οποίο χρησιμοποιείτο σαν ψήφος. Το άτομο, του οποίου το όνομα ήταν γραμμένο πάνω σε όστρακα και ο αριθμός τους υπερέβαινε τις 6000, εξοριζονταν για δέκα χρόνια.

από τον τόπο αυτό που αναπτύσσονταν κερδοφόρες συναλλαγές κτλ), διαμορφώθηκε η ιδιότητα του μετοίκου, του ξένου κατοίκου»¹⁸.

Μετά τους Περσικούς πολέμους και ιδιαίτερα μετά τις νικηφόρες νίκες του Μαραθώνα (490 π.Χ) και της Σαλαμίνας (480 π.Χ) και γενικότερα μετά τον πρωταγωνιστικό ρόλο που διαδραμάτισε η Αθήνα στην εκδίωξη των Περσών, αυξήθηκε η εμπιστοσύνη των Αθηναίων απέναντι στην πόλη τους¹⁹.

Η περίοδος μεταξύ Περσικών πολέμων και Πελοποννησιακού πολέμου, ονομάζεται Πεντηκονταετία²⁰. Σε αυτήν την περίοδο η Αθήνα διαδραμάτισε σημαντικό ηγετικό ρόλο και κατόρθωσε να ενώσει και να συγκεντρώσει γύρω της διάφορες ελληνικές πόλεις από τα νησιά του Αιγαίου πελάγους, τα παράλια της Μικράς Ασίας, τον Εύξεινο Πόντο, τη Θράκη και τη Μακεδονία, δημιουργώντας την συμμαχία της Δήλου (478/7 π.Χ.).

Κατά την διάρκεια της πεντηκονταετίας ο Άρειος Πάγος, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, «ανακατέλαβε τη δύναμη του και κυβερνούσε την πόλη. Απέκτησε την υπεροχή του όχι με κάποια επίσημη απόφαση, αλλά επειδή θεωρήθηκε υπεύθυνος για τη ναυμαχία στη Σαλαμίνα[...]. Καθώς αυξανόταν η δύναμη του δήμου ο Εφιάλτης, γιός του Σοφονίδη, έγινε προστάτης του λαού[...].επιτέθηκε στον Άρειο Πάγο.[...]. Κατόπιν, όταν ήταν άρχοντας ο Κόνων, αφαίρεσε όλα τα πρόσθετα προνόμια, με τα οποία ο Άρειος Πάγος οριζόταν φύλακας του πολιτεύματος, δίνοντας μερικά στη βουλή των Πεντακοσίων και άλλα στο λαό και τα δικαστήρια[...].Με αυτόν τον τρόπο λοιπόν ο Άρειος Πάγος έχασε την εποπτεία του[...].Κατόπιν ο Περικλής ανέλαβε την ηγεσία του λαού»²¹.

Ο Περικλής έγινε ο αδιαφιλονίκητος αρχηγός της Αθήνας, έως τον θάνατό του, το 429 π.Χ. Σε ένα διάστημα είκοσι ετών άλλαξε την όψη της Αθήνας, κτίζοντας μεταξύ άλλων τον Παρθενώνα. Ανάμεσα στα μέτρα που έλαβε για να ισχυροποιήσει

¹⁸ Claude Mossé, *Ο πολίτης...*, ό.π., σ. 30.

¹⁹ Μετά την νικηφόρα μάχη των Πλαταιών το 479 π.Χ σταμάτησαν οι επεκτατικές βλέψεις των Περσών στην Δύση.

²⁰ Για τα χρόνια από την Πεντηκονταετία έως τον Πελοποννησιακό πόλεμο βλ. Αριστοτέλη, *Αθηναίων Πολιτεία*, κεφάλαια 23-41, Wolfgang Shuller, *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδας: από την κρητομικηναϊκή εποχή έως το τέλος των κλασικών χρόνων*, Αθήνα 2001, σ. 175-182. Επίσης <http://www1.fhw.gr/chronos/05/gr/politics/index.html>

²¹ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 23.1.1, 25.1.1, 26.1.1, 27.1.1.

την Αθηναϊκή αυτοκρατορία, ήταν οι κληρουχίες. Η πιο σημαντική εγκατάσταση των κληρούχων έλαβε μέρος στη Θρακική χερσόνησο²².

Στις μέρες του Περικλή το εμπόριο της Αθήνας είχε αυξηθεί και στο χώρο του πνεύματος, η Αθήνα βρισκόταν σε μεγάλη άνθηση. Ο Περικλής ήταν που έδωσε περαιτέρω ώθηση στη διαμόρφωση της ιδιότητας του πολίτη προτείνοντας πως μέλη της πολιτικής κοινότητας θα μπορούσαν να γίνουν μόνο όσων οι γονείς ήταν Αθηναίοι.

Παράλληλα ο ίδιος θεωρούνταν πολύ επιτυχημένος στρατιωτικός ηγέτης και ήταν αυτός που μετέτρεψε την Δηλιακή συμμαχία σε Αθηναϊκή ηγεμονία.

Ο επεκτατισμός των Αθηναίων όμως προετοίμασε και το έδαφος για την έκρηξη του Πελοποννησιακού πολέμου. Ο Πελοποννησιακός πόλεμος διήρκησε από το 431 π.Χ. έως το 404 π.Χ. και διεξήχθη μεταξύ των πόλεων της Αθηναϊκής συμμαχίας και της Σπάρτης με τους συμμάχους της.

Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου ο Περικλής πέθανε από τον λοιμό (429 π.Χ.), η αθηναϊκή ηγεμονία αποδυναμώθηκε, η Αθήνα έπαψε να είναι η σημαντικότερη οικονομική δύναμη της εποχής και η δημοκρατία καταλύθηκε δυο φορές.

Το 411 π.Χ. μετά και την αποτυχημένη εκστρατεία στη Σικελία (415 π.Χ.) οι οικονομικο-κοινωνικές συνέπειες προκάλεσαν έντονες πολιτικές συγκρούσεις με αποτέλεσμα το πολίτευμα της Αθήνας να οδηγηθεί σε ολιγαρχία, το γνωστό πολίτευμα των 400, σύμφωνα με το οποίο το σώμα των πολιτών περιορίστηκε σε 5000.

Επόμενη ολιγαρχική εκτροπή ήταν το 404/3 π.Χ μετά την ήττα της Αθήνας στον Πελοποννησιακό πόλεμο, που αναγκάστηκε να υπακούει, τουλάχιστον σε ότι αφορούσε τα στρατιωτικά ζητήματα, στη θέληση της Σπάρτης.

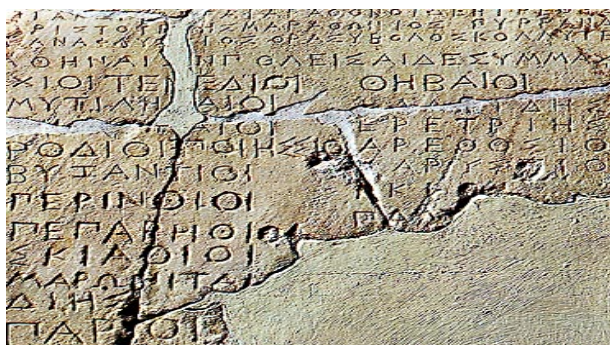
Εκλέχθηκαν τριάντα τύραννοι και μετά την ανάληψη των καθηκόντων τους προχώρησαν στη δολοφονία των δημοκρατικών αρχηγών και απέδωσαν στον Άρειο Πάγο τα δικαιώματα που είχε πριν τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη. Παράλληλα προχώρησαν στη σύσταση ενός καταλόγου 1000 έμπιστων πολιτών οι οποίοι εναλλάσσονταν στην εξουσία.

---

²² R. K. Sinclair, ό.π., σ. 11. Οι κληρούχοι ήταν Αθηναίοι πολίτες που πήγαιναν στο εξωτερικό σαν στρατιώτες-έποικοι, για να εξασφαλίσουν την πίστη των ντόπιων κατοίκων προς την Αθήνα.

Μετά την πτώση των Τριάκοντα τυράννων και την αποκατάσταση της δημοκρατίας από το Θρασύβουλο και μέχρι την επικράτηση της Μακεδονικής εξουσίας η Αθήνα γνώρισε πολιτειακή σταθερότητα. Αυτή την περίοδο η Αθήνα επανακάμπτει σε οικονομικό και εμπορικό επίπεδο και προχωρεί στη σύσταση της δεύτερης Αθηναϊκής συμμαχίας.

Η σύσταση της δεύτερης αθηναϊκής συμμαχίας προέκυψε με αφορμή τον αντιλακωνικό συνασπισμό που είχαν δημιουργήσει πόλεις που ήταν αντίθετες με την πολιτική που ακολουθούσε η Σπάρτη. Ξέσπασε πόλεμος που έμεινε γνωστός ως Κορινθιακός πόλεμος, διότι οι μάχες έλαβαν χώρα κοντά στην περιοχή της Κορίνθου και ακολούθησαν αθηναϊκές επιτυχίες. Παράλληλα η Αθήνα προσπαθώντας να εδραιώσει την θέση της έναντι των Σπαρτιατών στην ηπειρωτική Ελλάδα, συσπειρώσε γύρω της αρκετές ελληνικές πόλεις ιδρύοντας την δεύτερη αθηναϊκή συμμαχία.

Τμήμα επιγραφής ψηφίσματος της Εκκλησίας του δήμου με τους όρους της Β' Αθηναϊκής συμμαχίας. Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο (EM 10397).

Η συμπεριφορά των Αθηναίων απέναντι στους συμμάχους της δεν ήταν καθόλου καλή και έτσι ξέσπασε ο συμμαχικός πόλεμος (357–355 π.Χ.). Η Αθήνα ηττήθηκε και όλες οι πόλεις επανέκτησαν την ελευθερία τους. Ήδη από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. είχε αρχίσει να κάνει έντονα την εμφάνιση της η μακεδονική απειλή.

Όπως φαίνεται από την ιστορική πορεία της Αθήνας η ισχυροποίηση της πόλης και η παράλληλη διαμόρφωση της ιδιότητας του πολίτη θα αναπτυχθεί αργά και μέσα από μια σειρά κρίσεων και συγκρούσεων²³ :

²³ Για την ιστορία του Αθηναϊκού Συντάγματος και την ιστορική πορεία της Αθήνας βλ. επίσης Josiah Ober, *Μάζες και ελίτ στην δημοκρατική Αθήνα: ρητορική, ιδεολογία και η ισχύς του λαού*, Αθήνα 2003, σ. 97-169. Για την ομηρική πόλη βλ. G. Glotz, *Η ελληνική πόλις*, Αθήνα 1981, σ. 45-70.

Πριν την δημιουργία της Αθηναϊκής δημοκρατίας τόσο ο στρατιωτικός όσο και ο οικονομικός παράγων αποτελούσαν τις σημαντικότερες προϋποθέσεις για να απολαμβάνει κανείς πολιτικά δικαιώματα: Η δημιουργία της πόλης φαίνεται να σχηματίστηκε από την ικανότητα ενηλίκων ανδρών να φέρουν όπλα. Πριν την εποχή του Δράκοντα η ευγενική καταγωγή και ο πλούτος έπαιζαν τον σημαντικότερο ρόλο ενώ σύμφωνα με το πολίτευμα του Δράκοντα πολιτικά δικαιώματα δίνονταν σε όσους είχαν την ικανότητα να φέρουν όπλα.

Τρεις διορατικοί άνθρωποι της Αθήνας άλλαξαν το πεδίο και έδωσαν μια νέα διάσταση στην ιδιότητα του πολίτη: Ο Σόλων, ο Κλεισθένης και ο Περικλής.

Πρώτον, ο Σόλων διαιρώντας τους πολίτες με βάση το αγροτικό τους εισόδημα σε τέσσερις τάξεις επέτρεψε την είσοδο στην εκκλησία του δήμου και στην κατώτερη τάξη ενώ υπερασπίστηκε και το θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα της ατομικής ελευθερίας εισάγοντας τη «σεισάχθεια». Δεύτερον, ο Κλεισθένης κατανέμοντας τους πολίτες σε δέκα φυλές μετέφερε ουσιαστικά το κέντρο βάρους από την συγγένεια, και συγκεκριμένα από τις φατρίες, στον δήμο και την τοπικότητα και τρίτον, ο Περικλής έθεσε ως προϋπόθεση για να γίνει κανείς μέλος της πολιτικής κοινότητας την προέλευση από γονείς αστούς. Παράλληλα ο ίδιος μετέφερε τη διαδικασία προετοιμασίας και λήψης πολιτικών αποφάσεων στα λαϊκά θεσμικά όργανα δίνοντας μοναδικό και ιδιαίτερο χαρακτήρα στην ιδιότητα του πολίτη.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΘΗΝΑ: ΠΟΛΙΤΕΣ ΚΑΙ ΜΗ ΠΟΛΙΤΕΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΙΔΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

«μετέχουσιν μὲν τῆς πολιτείας οἱ ἐξ ἀμφοτέρων γεγονότες ἀστῶν»

Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, 42.1.2

Στα μισά του 5^{ου} αιώνα π.Χ. η Αθηναϊκή Δημοκρατία βασίζεται σε μια κοινωνική ισορροπία, που επήλθε μετά τους αγώνες του 6^{ου} αιώνα π.Χ. κατά τους οποίους οι μικροί καλλιεργητές και οι υπερχρεωμένοι αγρότες επεδίωξαν και πέτυχαν την πολιτική τους ισότητα²⁴.

Οι διαφορές πλέον μεταξύ των πολιτών είχαν καταργηθεί και ο Δήμος αποτελούσε το κυρίαρχο σύνολο του κράτους. Όμως πλάι στους πολίτες ζούσαν και κάποιοι άνθρωποι που δεν ανήκαν στο σώμα των πολιτών και δεν απολάμβαναν τα ίδια δικαιώματα. Ήταν οι ξένοι που είτε ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι στην Αθήνα είτε όχι και οι δούλοι που είτε λόγω της γέννησής τους είτε λόγω της νομικής τους κατάστασης δεν είχαν την ίδια υπόσταση με τους πολίτες.

Η Αθηναϊκή κοινωνία, λοιπόν, χωριζόταν κατά πρώτο λόγο σε ελεύθερους και δούλους. Οι ελεύθεροι διακρίνονταν σε πολίτες και μη πολίτες. Στη συνέχεια θα δούμε ποια ήταν εκείνα τα κριτήρια τα οποία απαιτούνταν για να απολαμβάνει κανείς την ιδιότητα του πολίτη.

---

²⁴ C. Mossé, *Το τέλος της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Κοινωνικές και πολιτικές όψεις της παρακμής της ελληνικής πόλεως στον 4^ο αιώνα π.Χ.*, Αθήνα 1978, σ. 151.

1. ΟΙ «ΕΞ ΑΙΜΑΤΟΣ» ΠΟΛΙΤΕΣ

Για να αποκτήσει κανείς την ιδιότητα του πολίτη απαιτούνταν συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Η γέννηση²⁵ αποτελούσε σημαντικό παράγοντα και την κύρια οδό για την πρόσβαση στην πολιτική κοινότητα²⁶. Και αυτό γιατί πρωτίστως για να εισέλθει κάποιος στην πολιτική κοινότητα θα έπρεπε να προέρχεται από γονείς ελεύθερους και όχι δούλους. Τα παιδιά των δούλων γεννιούνται επίσης δούλοι.

Η γέννηση έπαιξε επομένως σημαντικό ρόλο, διότι για ν' αποκτήσει κάποιος την ιδιότητα του πολίτη θα έπρεπε να έχει γεννηθεί από Αθηναίο πολίτη. Οι Αθηναίοι διατείνονταν ότι ήταν γηγενείς²⁷ και σύμφωνα με τον Σ. Στεφανόπουλο²⁸, «ότι οι απώτατοι πρόγονοι τους είχαν προκύψει στην Αττική *ex nihilo* από τα σπλάχνα της μάνας-γης, της θεοποιημένης, δηλαδή έννοιας της ανεξάντλητης γονιμότητας [...] ο αθηναϊκός μύθος της αυτοχθονίας δεν περιορίστηκε να απαντά στην ανάγκη για 'λογική' εξήγηση της ύπαρξης ενός λαού σε ένα συγκεκριμένο χώρο. Εξελίχθηκε και σύντομα μεταβλήθηκε σε μηχανισμό παραγωγής πολιτικής ιδεολογίας. 'Εμείς αδελφία όλου από μια μάνα' γράφει ο Πλάτων, 'κρίνουμε ότι είναι ανάξιο να είμαστε διαιρεμένοι, άλλοι σε ρόλο δεσπότη και άλλοι σε ρόλο δούλου'. Ως κοινωνία αυτοχθόνων λοιπόν οι Αθηναίοι ήταν 'συγγενείς' μεταξύ τους».

Η ιδιότητα του πολίτη λοιπόν ήταν ένα κληρονομικό δικαίωμα που περνούσε από τον πατέρα Αθηναίο πολίτη στο γιό του. Στην κλασική Αθήνα απαραίτητη προϋπόθεση, ήταν να κατάγονται από Αθηναίους άνδρες, των οποίων η καταγωγή, μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, πιστοποιούνταν από τους δημοτικούς καταλόγους. Αθηναίοι πολίτες θεωρούνταν εκείνοι που κατάγονταν από Αθηναίους άνδρες οι οποίοι ήταν εγγεγραμμένοι στους δήμους του Κλεισθένη στα τέλη του 6^{ου} αιώνα.

Πριν τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη η καταγωγή, το ότι δηλαδή κάποιος είχε γεννηθεί από Αθηναίο αυτόχθονα πατέρα, πιστοποιούνταν από την *φρατρία*. Με

²⁵ C. Mossé, *Ο πολίτης στην...*, ό.π., σ. 46.

²⁶ Στο ίδιο, σ.46 και D. MacDowell, *Το Δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, Αθήνα 1988, σ. 107.

²⁷ Για την ταύτιση αυτοχθονίας και φιλοπατρίας των Αθηναίων βλ. J. Ober, ό.π., σ. 396-402. Ο Robin Osborne, *Classical Greece*, Oxford 2000, σ. 58, αναφέρεται στην ισχυρή άποψη των Αθηναίων περί αυτοχθονίας της πολιτικής κοινότητας και υποστηρίζει πως οι Αθηναίοι λόγω της αυτοχθονίας τους αισθάνονταν πιο πολιτισμένοι.

²⁸ Στ. Στεφανόπουλος, *Ελλήνων Θέσμοι. Πολιτειακές δομές και πολιτικές λειτουργίες στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2004, σ. 575

τις μεταρρυθμίσεις όμως του Κλεισθένη η σπουδαιότητα της φρατρίας περιορίστηκε και ενισχύθηκε σημαντικά ο ρόλος του δήμου. Η τοπικότητα αντικατέστησε την συγγένεια και μετέφερε το κέντρο βάρους από την οικογένεια στο δήμο. Για να γίνει αυτό αντιληπτό θα πρέπει να εξετάσουμε τον ρόλο των φυλών, των φρατριών και των δήμων.

1 α. Η φυλή

Η αρχική διαίρεση του σώματος των πολιτών γινόταν κατά φυλές²⁹. Ο όρος «φυλή» δεν είναι καθόλου προφανής και σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει κοινωνική οργάνωση των πολιτών με βάση κάποια φυλετική κοινωνία, όπως αυτή είναι γνωστή από τους ανθρωπολόγους³⁰.

Στην αρχαιότητα υπήρχαν οι δωρικές³¹ και οι ιωνικές φυλές. Οι Αθηναίοι ανήκαν στην ιωνική φυλή, όπως και το μεγαλύτερο μέρος των νησιών του Αιγαίου και πολλές πόλεις της Μικράς Ασίας, οι κάτοικοι των οποίων ισχυρίζονταν ότι ήταν απόγονοι του μυθικού βασιλιά της Αθήνας Ίωνα.

Πριν τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη υπήρχαν στην Αθήνα τέσσερις φυλές στις οποίες κατανέμονταν οι Αθηναίοι: 1) Γελέοντες, 2) Οπλίτες, 3) Αιγικορείς και 4) Αργαδείς. Ο ρόλος τους στην πόλη δεν είναι απόλυτα σαφής. Οι ίδιες ονομασίες φυλών παρατηρούνται και σε άλλες ιωνικές πόλεις. Συνεκτικό στοιχείο των ιωνικών φυλών φαίνεται πως ήταν η ύπαρξη κοινών ιερών, η ίδια διάλεκτος και η κοινή καταγωγή³².

1 β. Η φρατρία

Οι φρατρίες αποτελούσαν ομάδες πολιτών οικογενειακού και θρησκευτικού χαρακτήρα. Η λέξη *φρατρία* προέρχεται από την ινδοευρωπαϊκή λέξη *φράτερ* που αναφέρεται σε συγγενική σχέση. Στο πλαίσιο των φρατριών ήταν ενταγμένα τα *γένη*, οι *θίασοι* και οι *οργεώνες*, που σχετίζονταν με παλιές κοινωνικές διαιρέσεις³³.

²⁹ Ant. Andrewes, *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα 1987, σ. 124.

³⁰ C. Mossé, *Ο πολίτης στην...*, ό.π., σ. 42.

³¹ Στις δωρικές φυλές ανήκαν όσοι μιλούσαν την δωρική διάλεκτο και βρίσκονταν στην Πελοπόννησο, την Κρήτη και σε ορισμένα νησιά. Η Σπάρτη, κατ' εξοχήν δωρική πόλη, είχε τρεις φυλές: Υλλείς, Δυμάνες και Πάμφουλος.

³² C. Mossé, *Ο πολίτης στην...*, ό.π., σ. 43.

³³ Τα γένη σχετίζονταν με τους αριστοκράτες, οι θίασοι σχηματίζονταν από λαϊκές οικογένειες και στους οργεώνες επιτρέπονταν να μετέχουν και μέτοκοι. Βλ. A. Biscardi, ό.π., σ. 92.

Οι φρατρίες φαίνεται πως απέκτησαν σπουδαιότητα την περίοδο που οι βασιλείς χάνουν τα πρωτεία τους και η εξουσία της πόλεως περνά στα χέρια κλειστών αριστοκρατιών. Σύμφωνα με τον Andrewes «..οι φρατρίες όπως αυτές που ξέρουμε από τις επιβιώσεις τους στην κλασική εποχή, σχηματίστηκαν γύρω στα τέλη των σκοτεινών αιώνων ως ένας τρόπος οργάνωσης των οπαδών συγκεκριμένων ομάδων από ευγενείς. Από τη στιγμή που θα σχηματίζονταν οι ενότητες αυτές, δεν χρειαζόταν πολύς χρόνος για να αποκτήσουν κατά τον ελληνικό τρόπο, έναν κοινό πρόγονο και να προσλάβουν όλα τα χαρακτηριστικά γνήσιας ομάδας: στην αρχή πράγματι θα περιελάμβαναν μεγάλες οικογενειακές ομάδες αλλά από εκεί και πέρα η ιδιότητα του μέλους θα ήταν κληρονομική, αποκλειστικά κατά την ανδρική γραμμή καταγωγής»³⁴.

Κατά την κλασική εποχή οι φρατρίες διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην ζωή των πολιτών: γέννηση, μύηση εφήβων, γάμος, υιοθεσία, κηδεία. Σχετιζόταν δηλαδή με υποθέσεις οικογενειακού δικαίου και θρησκευτικών λατρειών.

1 γ. Ο δήμος

Οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν τον όρο *δήμος* για το σύνολο των πολιτών καθώς και για τους πολίτες που συνεδρίαζαν ως πολιτειακό όργανο³⁵. Ο δήμος δεν ήταν θεσμός αποκλειστικά της δημοκρατίας, αλλά με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη απέκτησε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο, διότι αποτέλεσε τη νέα σημαντική τοπική διοικητική μονάδα³⁶.

Με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη οι δήμοι αυξήθηκαν και σύμφωνα με διάφορες εκτιμήσεις ανέρχονταν σε περίπου 100. Δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό τους, γιατί οι μελετητές δεν έχουν καταλήξει σε μια κοινά αποδεκτή άποψη³⁷. Ο Αριστοτέλης στην *Αθηναίων Πολιτεία*³⁸ αναφέρει: «Διαίρεσε την Αττική σε δήμους των τριάντα μερών-δέκα μέρη στην περιοχή της πόλης, δέκα στην παραλία, δέκα στην ενδοχώρα, τα οποία ονόμασε τριττύες. Όρισε με κλήρο τρεις δήμοι να σχηματίζουν μια φυλή, έτσι ώστε κάθε φυλή να βρίσκεται σε όλα τα σημεία της χώρας».

---

³⁴ A. Andrewes, *ό.π.*, σ. 129.

³⁵ Μ. Σακελλαρίου, *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Ηράκλειο, 1999, σ. 155.

³⁶ Ο θεσμός του Δήμου συναντάται και στην περίοδο της αριστοκρατίας χωρίς να περιλαμβάνει τους θήτες τους οποίους περιέλαβε στο Δήμο ο Σόλων.

³⁷ Μ. Μιχόπουλος, *ό.π.*, σ. 125.

³⁸ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 21.4.1.

Σχηματικά κάτι τέτοιο παρουσιάζεται ως εξής³⁹:

ΦΥΛΗ

ΤΡΙΤΤΥΕΣ

	<u>ΑΣΤΥ</u>	<u>ΠΑΡΑΛΙΑ</u>	<u>ΜΕΣΟΓΑΙΑ</u>
ΕΡΕΧΘΙΗΣ	Ευώνυμοι	Λαμπταί	Κηφισιά
ΑΙΓΗΣ	Κολλητός	Αραφανιδαί	Επακρία
ΠΑΝΔΙΟΝΙΣ	Κυδαθηναίων	Μυρινούς	Παιανία
ΛΕΟΝΤΙΣ	Σκαμβονίδαι	Φρεάριοι	Ευπηρίδαι
ΑΚΑΜΑΝΤΙΣ	Κεραμεικός	Θορικός	Σφηττός
ΟΙΝΗΣ	Λακιάδαι	Θρία	Πεδιάς
ΚΕΚΡΟΠΙΣ	Μελίτη	Αιξωνή	Φλυά
ΙΠΠΟΘΩΟΝΤΙΣ	Πειραιεύς	Ελευσίς	Δεκέλεια
ΑΙΑΝΤΙΣ	Φάληρον	Τετράπολις	Αφίδναι
ΑΝΤΙΟΧΙΣ	Αλωπεκή	Ανάφλυσσος	Παλλήνη

Κάθε δήμος είχε τον δήμαρχό του και την συνέλευση των δημοτών που συνεδριάζε τακτικά και έκτακτα με ημερήσια διάταξη που συντασσόταν εκ των προτέρων. Τα θέματα που απασχολούσαν τη συνέλευση του δήμου ήταν ευρείας έκτασης, από τον έλεγχο των βουλευτών και των αρχόντων μέχρι τις δημόσιες θρησκευτικές εκδηλώσεις. Οι αποφάσεις που λάμβανε ο δήμος αποκαλούνταν ψηφίσματα.

Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι πως για να εισαχθεί κάποιος στην πολιτική κοινότητα θα έπρεπε πρώτα να έχει εγγραφεί στους δημοτικούς καταλόγους, όπως θα διαπιστώσουμε στην συνέχεια⁴⁰. Μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη το 507 π.Χ., η ιδιότητα του δημότη έγινε κληρονομική⁴¹. Ένας πολίτης δεν άλλαζε δήμο αν πήγαινε να κατοικήσει κάπου άλλου⁴². Οι Αθηναίοι χρησιμοποιούσαν στο όνομα τους και το όνομα του δήμου τους μετά το όνομα του πατέρα τους (π.χ. Περικλής Ξανθίππου Χολαργιεύς)⁴³.

³⁹ Μιχ. Μιχόπουλος, ό.π., σ. 130.

⁴⁰ Βλ. πιο κάτω 1δ.

⁴¹ Antony Andrewes, ό.π., σ.134

⁴² Για αναλυτική αναφορά στις εξουσίες του δήμου βλ.

Μ. Σακελλαρίου, ό.π., σ. 157 - 164

⁴³ Η προσθήκη του ονόματος του δήμου δεν μας δείχνει ουσιαστικά το που έμενε κάποιος αλλά την καταγωγή του άμεσου προγόνου.

Πήλινα πλακίδια που φέρουν επιγραφή με το όνομα της φυλής και του δήμου.
Αθήνα, Μουσείο Αγοράς.

Όπως διαπιστώνουμε από την αναφορά μας στις φυλές, τις φρατρίες και τους δήμους οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη επέφεραν σημαντικές αλλαγές σε αυτούς τους θεσμούς⁴⁴. Κατά την κλασική εποχή ο δήμος παίζει κυρίαρχο ρόλο και ο ρόλος της φρατρίας περιορίστηκε σε θέματα οικογενειακού δικαίου.

Ο Κλεισθένης με τις μεταρρυθμίσεις του φαίνεται πως προσπάθησε να επιτύχει την τέλεια ανάμιξη των πολιτών η οποία πραγματοποιήθηκε σε τρία στάδια⁴⁵: 1) διοικητική διαίρεση 2) αύξηση φυλών και 3) αύξηση πολιτών. Όπως αναφέρει ο Στεφανόπουλος: «Λέγεται ότι με δική του εντολή (του Κλεισθένη) περιλήφθησαν στα ληξιαρχικά γραμμάτια των δήμων και έγιναν Αθηναίοι πολίτες πολλοί ξένοι και μέτοικοι, αρκετοί απελεύθεροι και μερικοί δούλοι. Και ότι φρόντισε να εξασφαλίσει τους ‘νεοπολίτες’ αυτούς με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο. Δεν τους απάλλαξε μόνο από τις συνέπειες της έλλειψης γενετικής ταυτότητας επιβάλλοντας στους Αθηναίους να αυτοπροσδιορίζονται με τη δημοτική τους προέλευση αλλά θεσπίζοντας ή έστω επαναδιατυπώνοντας το νόμο για τη συγκρότηση των φρατριών από γενήτες και οργεάνες, υποχρέωσε και τους φρατρικούς θιάσους να τους δεχτούν στους κόλπους τους»⁴⁶

Επομένως η καταγωγή που έπαιζε σημαντικό ρόλο για την είσοδο στην πολιτική κοινότητα, έλαβε μια νέα διάσταση μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη το 507 π.Χ. Αθηναίοι άνδρες ‘αυτόχθονες’ θεωρούνταν όσοι κατάγονταν από άνδρες οι οποίοι είχαν εγγραφεί στους δημοτικούς καταλόγους του Κλεισθένη το 507 π.Χ.⁴⁷.

⁴⁴ Για τις φρατρίες, τις φυλές και τους δήμους βλ. και Ανδρ. Μήλιος, *Πόλις και πολίτης στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2007, σ. 62-68.

⁴⁵ C. Paterson, ό.π., σ. 276, Μιχ. Μιχόπουλος, ό.π., σ. 116.

⁴⁶ Στ. Στεφανόπουλος, ό.π., σ. 586.

⁴⁷ Σύμφωνα με την Cynthia Paterson (ό.π., σ. 277), η ώθηση που έδωσε ο Κλεισθένης στην ιδιότητα του πολίτη σχετίζεται με το γεγονός πως οι πολίτες προσδιορίζονταν και οργανώνονταν πιο αποτελεσματικά.

Η προϋπόθεση όμως αυτή θα αλλάξει το 451 π.Χ. έπειτα από πρόταση του Περικλή⁴⁸. Δηλαδή για να γίνει κάποιος πολίτης μέχρι και το 451 π.Χ. αρκούσε να κατάγεται από πατέρα Αθηναίο πολίτη. Μετά τον νόμο του Περικλή ή ακριβέστερα μετά την έγκριση από την εκκλησία ενός ψηφίσματος που ο ίδιος πρότεινε, κανείς θα μπορούσε να φέρει την ιδιότητα του πολίτη αν ήταν αστοί και οι δυο γονείς του⁴⁹.

Δεν αρκούσε λοιπόν να είναι πολίτης μόνο ο πατέρας κάποιου για ν' αποκτήσει και ο ίδιος την ιδιότητα του πολίτη, αλλά χρειαζόταν να είναι αστή και η μητέρα. Πρέπει να επισημανθεί ότι για να φέρει κανείς την ιδιότητα του πολίτη, αρκούσε να κατάγεται από έστω και μόνο αστό πατέρα (και όχι απαραίτητα πολίτη, όπως συνέβαινε για παράδειγμα στην περίπτωση ενός ατίμου), αλλά επιπλέον έπρεπε βέβαια και η μητέρα να είναι αστή και όχι ξένη⁵⁰.

Το ψήφισμα του 451 π.Χ. δεν είχε αναδρομική ισχύ και ο κυριότερος λόγος που φαίνεται να οδήγησε τους Αθηναίους στην έγκριση του ψηφίσματος ήταν η έντονη ανησυχία τους για την τάση που επικρατούσε εκείνη την εποχή, οι Αθηναίοι και κυρίως οι κληρούχοι να παντρεύονται ξένες γυναίκες⁵¹. Οι Αθηναίοι δε πατέρες ανησυχούσαν πως με τους γάμους αυτούς με ξένες γυναίκες θα δυσκολεύονταν να παντρεύουν τις κόρες τους με Αθηναίους πολίτες⁵². Μια άλλη άποψη πάντως υποστηρίζει πως ο μεγάλος αριθμός πολιτών ήταν εκείνο που οδήγησε τους Αθηναίους στην λήψη αυτού του μέτρου.

Το συγκεκριμένο μέτρο φαίνεται πως έπεσε σε αδράνεια και επανατέθηκε σε ισχύ το 403/2 π.Χ.⁵³. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως ο ίδιος ο Περικλής που πρότεινε το συγκεκριμένο μέτρο, ζήτησε εξαίρεση για τον γιό που είχε αποκτήσει με την εταίρα Ασπασία από την Μίλητο⁵⁴. Αφού είχε χάσει τους δυο μεγαλύτερους γιούς του, ζήτησε και πέτυχε να αναγνωρισθεί η ιδιότητα του πολίτη στο γιο του με την Ασπασία που ήταν ξένη.

σύμφωνα με το νέο σύστημα εγγραφής στους δήμους, με αποτέλεσμα όλο και περισσότεροι Αθηναίοι να συμμετέχουν στα κοινά.

⁴⁸ Για την πρόταση του Περικλή βλ. αναλυτικά: Cynthia Paterson, ό.π., σ. 278-283.

⁴⁹ Βλ. αναλυτική αναφορά στο *personal status* των ανθρώπων της κλασικής Αθήνας στο S. Todd, *The shape of Athenian Law*, Oxford 1993, σ. 167-200, ιδ. 171. Επίσης A. Biscardi, ό.π., σ. 139.

⁵⁰ Ο E. Cohen ("The astoi of Attika. Nationality and citizenship at Athens», *Symposion* 1995, σ. 57-95) αναφέρεται σε μια διάκριση μεταξύ αστού και πολίτη και υποστηρίζει πως οι πολίτες μπορούσαν να προέρχονται και από αστούς.

⁵¹ D. MacDowell, ό.π., σ. 108, Στ. Στεφανόπουλος, ό.π., σ. 582. Επίσης J. Ober, ό.π., σ. 127.

⁵² R. K. Sinclair, ό.π., σ. 27.

⁵³ D. MacDowell, ό.π., σ. 108.

⁵⁴ R. K. Sinclair, ό.π., σ. 28.

Ο Πλούταρχος στον βίο του Περικλή αναφέρει ότι «ήταν φοβερό, ένας νόμος που ίσχυε εναντίον τόσων ανθρώπων, να καταργηθεί πάλι από αυτόν που τον πρότεινε. Η οικογενειακή όμως εκείνη δυστυχία που χτύπησε τον Περικλή και με την οποία οι Αθηναίοι νόμισαν πως τιμωρήθηκε για την περηφάνια και την αλαζονεία του, η δυστυχία του εκείνη λύγισε τους Αθηναίους. Σχημάτισαν τη γνώμη πως τιμωρήθηκε από το Θεό, γι' αυτό έχει ανάγκη απ' την ανθρώπινη συμπαράσταση. Έτσι του επέτρεψαν να γράψει στη φρατρία το νόθο του γιο και να του δώσει το όνομα του»⁵⁵.

Ας σημειωθεί, ότι η γέννηση ενός παιδιού δεν ήταν απαραίτητο να είναι στο πλαίσιο ενός γάμου, για να αποκτήσει αυτό την ιδιότητα του πολίτη⁵⁶. Η λέξη 'νόθος' που συναντάται στο κείμενο του Πλουτάρχου, που μόλις παραθέσαμε, και αναφέρεται στον γιό του Περικλή και της Ασπασίας, δεν αποτελούσε εμπόδιο για να εισαχθεί στην πολιτική κοινότητα. Εμπόδιο αποτελούσε η ξενική καταγωγή της Ασπασίας. Τα νόθα παιδιά (δηλαδή τα παιδιά των Αθηναίων εκτός γάμου) μπορούσαν να αποκτήσουν την ιδιότητα του πολίτη⁵⁷. Δεν είχαν όμως δικαιώματα στην πατρική κληρονομιά καθώς δεν είχαν το δικαίωμα να εγγραφούν στην φρατρία⁵⁸.

1 δ. Η είσοδος στην πολιτική κοινότητα

Η απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη γινόταν με την εγγραφή στους δημοτικούς καταλόγους κατά την ενηλικίωση των νέων.

Η ενηλικίωση για τους Αθηναίους αποτελούσε ορόσημο για την ζωή τους: σήμαινε την λήξη της πατρικής εξουσίας, την είσοδο στην τάξη των ανδρών και αν πληρούνταν η προϋπόθεση του νόμου του Περικλή, να κατάγεται κάποιος από γονείς αστούς, σηματοδοτούσε και την είσοδο στην πολιτική κοινότητα⁵⁹.

⁵⁵ Πλούταρχος, *Περικλής*, 37.

⁵⁶ A. Biscardi, ό.π., σ. 109.

⁵⁷ Υπήρχαν διάφορες απόψεις σχετικά με το αν τα παιδιά εκτός γάμου μπορούσαν να αποκτήσουν την ιδιότητα του πολίτη. Το αν τα παιδιά είχαν αποκτηθεί εντός ή εκτός γάμου δεν έπαιζε κανέναν ρόλο, αρκεί να είχαν και τους δυο γονείς αστούς. Υπήρχε μια σύγχυση μεταξύ της ιδιότητας του πολίτη και του δικαιώματος να ανήκει κάποιος σε φρατρία. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. D. MacDowell, ό.π., σ. 108. Με την άποψη πως δεν ήταν απαραίτητος ο γάμος για να αποκτήσουν τα παιδιά την ιδιότητα του πολίτη τάσσεται και ο A.R.W. Harrison, *The law of Athens The family and property*, 1968, σ. 64-65. Αντίθετος με τις απόψεις αυτές είναι ο P.J Rhodes, *Bastards as Athenian citizens*, *Classical Quarterly* 28, 1978, σ. 89- 92.

⁵⁸ Σ. Αδάμ-Μαγνήσαλη, *Ηλικία και Δίκαιο Οι έννομες συνέπειες της ηλικίας στην κλασική Αθήνα* Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1998, σ. 123 και 133.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 114.

Γίνεται αντιληπτό πως μόνον οι άνδρες που είχαν συμπληρώσει το 18^ο έτος της ηλικίας τους και κατάγονταν από ελεύθερους γονείς αστούς μπορούσαν να αποκτήσουν την ιδιότητα του πολίτη⁶⁰. Όλοι οι άλλοι, γυναίκες, παιδιά, μέτοικοι, ξένοι και δούλοι ήταν εκτός πολιτικής κοινότητας.

Η επίσημη ένταξη στην πολιτική κοινότητα γινόταν με την εγγραφή στους καταλόγους του δήμου όταν κάποιος έφτανε στο 18^ο έτος της ηλικίας του και μετά από την λεγόμενη «δοκιμασία του δήμου» που ήταν η πρώτη δοκιμασία που υφίσταντο οι νέοι.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, οι νέοι «γράφονται στον κατάλογο των δημοτών σε ηλικία δεκαοκτώ ετών. Όταν εγγράφονται, οι ήδη δημότες ψηφίζουν ενόρκως για αυτούς, πρώτα αν θεωρούν ότι έχουν την απαραίτητη από τον νόμο ηλικία και αν κρίνουν ότι δεν την έχουν, οι υποψήφιοι επιστρέφουν στις τάξεις των παιδών και δεύτερον αν είναι γεννημένοι ελεύθεροι, όπως προβλέπεται από το νόμο. Μετά αν απορρίψουν κάποιον ως μη ελεύθερο, αυτός κάνει έφεση στο δικαστήριο και οι δημότες επιλέγουν πέντε από αυτούς ως κατηγορούς, αν βρουν ότι κάποιος δεν έχει το δικαίωμα να εγγραφεί πολίτης, η πόλη τον πουλά για δούλο. Αν κερδίσει την υπόθεση, οι δημότες είναι υποχρεωμένοι να τον εγγράψουν»⁶¹.

Διαπιστώνουμε, από το συγκεκριμένο απόσπασμα της *Αθηναίων Πολιτείας*, πως η δοκιμασία του δήμου είχε συγκεκριμένα στάδια. Στο πρώτο στάδιο εξεταζόταν αν ο νέος είχε συμπληρώσει το 18^ο έτος της ηλικίας του. Οι Αθηναίοι λόγω ελλείψεως ληξιαρχικών καταλόγων κατά την γέννηση, έκριναν κάποιος είχε την κατάλληλη ηλικία από την φυσική ανάπτυξη και την κατάθεση μαρτύρων⁶². Αν δεν είχε συμπληρώσει το 18^ο έτος, επέστρεφε στην τάξη των παιδών. Στην αντίθετη περίπτωση προχωρούσε στο δεύτερο στάδιο, όπου κρινόταν η καταγωγή⁶³.

Αν η κρίση της συνέλευσης του δήμου ήταν αρνητική σ' ό,τι αφορούσε την καταγωγή του ως ελεύθερου, τότε ο νέος είχε το δικαίωμα να προσφύγει στο δικαστήριο. Αν το δικαστήριο έβγαζε θετική γνωμάτευση για τον νέο, τότε ο δήμος ήταν υποχρεωμένος να τον εγγράψει στους δημοτικούς καταλόγους, που έφεραν το

⁶⁰ Robert Flaceliere, *Ο Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος των Αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα 2003, σ. 46-47.

⁶¹ Αριστοτέλη, *Αθηναίων πολιτεία*, 42.1.1. και την ανάλυση του P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaiion Politeia*, Oxford 1981, σ. 493-510.

⁶² D. MacDowell, ό.π., σ. 111 και Σ. Αδάμ-Μαγνήσαλη, ό.π., σ. 116.

⁶³ Όπως αναφέραμε πιο πάνω, σε ότι αφορά την καταγωγή, εννοούμε να έχει γεννηθεί από ελεύθερους γονείς και μετά τον νόμο του Περικλή του 451 π.Χ., να έχει γεννηθεί από γονείς αστούς.

όνομα «*ληξιαρχικόν γραμματείων*»⁶⁴. Αν η γνωμάτευση ήταν αρνητική, τότε ο νέος πουλιόταν ως δούλος.

Η εγγραφή των νέων στο «*ληξιαρχικόν γραμματείων*» δεν γινόταν για τον καθένα ξεχωριστά, αλλά γινόταν μια φορά τον χρόνο σε μια πανηγυρική τελετή, κατά την οποία παρουσιάζονταν όλοι οι νέοι που είχαν συμπληρώσει το 18^ο έτος της ηλικίας τους⁶⁵.

Μετά την *δοκιμασία* του δήμου ακολουθούσε μια δεύτερη *δοκιμασία*, αυτή της Βουλής. Οι βουλευτές εξέταζαν όσους είχαν εγγραφεί στους δημοτικούς καταλόγους, αν πράγματι είχαν συμπληρώσει το 18^ο έτος της ηλικίας τους. Αν οι βουλευτές έκριναν ότι κάποιος νέος ήταν κάτω των δεκαοκτώ ετών, επέβαλλαν πρόστιμο στα μέλη του δήμου. Τα μέλη του δήμου είχαν το δικαίωμα να προσφύγουν σε δικαστήρια κατά του προστίμου⁶⁶.

Η γνησιότητα των πολιτών ελεγχόταν και με άλλες ευκαιρίες, κατά την *δοκιμασία* από τη Βουλή των κληρωθέντων αρχόντων⁶⁷, αλλά και κατά την διεξαγωγή *διαψηφισμού*⁶⁸.

Ο «*διαψηφισμός*» ήταν η αναθεώρηση των μητρώων του δήμου και γινόταν προκειμένου να αποφευχθούν να διατηρηθούν στο «*ληξιαρχικό γραμματείο*» ονόματα ανθρώπων που δεν θα έπρεπε να ανήκουν στο σώμα των πολιτών. Ορισμένες φορές γράφονταν στο «*ληξιαρχικό γραμματείο*» άλλοτε με δόλο και άλλοτε χωρίς δόλο άνθρωποι που δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις εγγραφής⁶⁹.

Η διαδικασία του *διαψηφισμού* είχε ως εξής: συνερχόταν συνέλευση και ο πρόεδρος διάβαζε τα ονόματα από το «*ληξιαρχικόν γραμματείων*» και για κάθε έναν ξεχωριστά ερωτάτο η γνώμη των πολιτών, αν δηλαδή θεωρούσαν ότι ήταν πολίτης ή όχι. Αν κάποιος διαγραφόταν, περνούσε στην τάξη των μετοίκων, αλλά διατηρούσε το δικαίωμα να προσφύγει στο δικαστήριο. Αν η κρίση του δικαστηρίου ήταν αρνητική, τότε ο προσφεύγων πουλιόταν ως δούλος.

⁶⁴ A. Biscardi, *ό.π.*, σ. 14.1

⁶⁵ Σ. Αδάμ-Μαγνήσαλη, *ό.π.*, σ. 116. Η σύγκληση των δήμων τοποθετείται στον τελευταίο ή το πιθανότερο στον πρώτο μήνα του αθηναϊκού έτους, βλ. σελ. 119.

⁶⁶ D. MacDowell, *ό.π.*, σ. 111.

⁶⁷ M. B. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 133.

⁶⁸ D. MacDowell, *ό.π.*, σ. 111-112.

⁶⁹ Μας είναι γνωστοί από την Αθήνα δύο *διαψηφισμοί*: Το 445 π.Χ. επί Περικλή και το 346/5 π.Χ. έπειτα από πρόταση του Δημόφιλου.

2. ΟΙ ΠΟΛΙΤΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ

Όπως διαπιστώσαμε, η ιδιότητα του πολίτη ήταν ιδιαίτερο προνόμιο καθώς οδηγούσε σε μια σειρά άλλων προνομίων που σχετίζονταν με την πολιτική δραστηριότητα. Και οι Αθηναίοι φαίνεται πως φρόντιζαν για τη διαφύλαξη αυτού του προνομίου γιατί ίσως ακόμη θεωρούσαν επικίνδυνο να αυξηθεί ο αριθμός εκείνων με τους οποίους θα έπρεπε να μοιράζονται τα αγαθά⁷⁰.

Παρ' όλα αυτά στην κλασική Αθήνα, συναντούμε περιπτώσεις ανθρώπων που αν και δεν πληρούσαν όλες τις προϋποθέσεις⁷¹, είχαν αποκτήσει την ιδιότητα του πολίτη. Πρόκειται βέβαια για εξαιρέσεις από τον κανόνα και αφορά ανθρώπους που ανταμείβονταν για την προσφορά διακεκριμένων υπηρεσιών προς την πόλη στον στρατιωτικό και οικονομικό τομέα⁷².

Οι πολιτογραφημένοι πολίτες (*ποιητοί* πολίτες ή *κατ' απονομήν* πολίτες) εξομοιώνονταν σε όλα με τους εκ καταγωγής πολίτες, με εξαίρεση την απαγόρευση εκλογής στο αξίωμα των εννέα αρχόντων και του μέλους του Ιερατείου⁷³.

Η διαδικασία παραχώρησης πολιτικών δικαιωμάτων ήταν πολύπλοκη. Μόνο η εκκλησία του Δήμου είχε το δικαίωμα να πολιτογραφεί και να καθορίζει τους δήμους υποδοχής των «ποιητών» πολιτών. Για να ολοκληρωθεί η διαδικασία της πολιτογράφησης ήταν απαραίτητη η εγγραφή στα δημοτολόγια. Απαιτείτο δε απαραίτητα 6.000 πολιτών⁷⁴.

Ο Δημοσθένης, στο λόγο του *Κατά Νεαίρας*, αναφέρει ότι υπάρχει νόμος στην Αθήνα που επιτρέπει να γίνει πολίτης κάποιος που έχει προσφέρει πολύ μεγάλες υπηρεσίες στην πόλη. Η παραχώρηση του προνομίου αυτού γινόταν με ψήφισμα της Εκκλησίας του Δήμου και για να αποκτήσει ισχύ νόμου έπρεπε να επικυρωθεί στην επόμενη συνέλευση του Δήμου με μυστική ψηφοφορία έξι χιλιάδων Αθηναίων πολιτών υπέρ του ψηφίσματος. Οι πρυτάνεις αναλάμβαναν να τοποθετήσουν τις

⁷⁰ Η περιφρόνηση για την χειρωνακτική εργασία ήταν γεγονός στην κλασική Αθήνα. Για τους φτωχούς άεργους πολίτες υπήρχε η δυνατότητα να εξασφαλίζουν τα προς το ζην χωρίς να εργάζονται, μιας και τους είχε εξασφαλίσει η Πόλη. Το να αυξηθεί ο αριθμός των πολιτών ίσως σήμαινε και μείωση των παροχών προς τους φτωχούς (Βλ. C. Mossé, *Το τέλος της Αθην. Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 196). Επίσης θα μπορούσε να επηρεάσει την εσωτερική συνοχή των Αθηναίων, βλ. J. Ober, ό.π., σ. 402). Ο αριθμός των πολιτών κατά την διάρκεια του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ. κυμαινόταν γύρω στις 40.000. Βλ. R. Flaceliere, ό.π., σ. 47 και Α. Μήλιος, ό.π., σ. 31. Αναλυτική αναφορά στον αριθμό των πολιτών κάνει και η C. Mossé, *Το τέλος της αθηναϊκής δημοκρατίας*, ό.π., σ. 155–196.

⁷¹ Να είναι άνδρας, άνω των 18 ετών και να προέρχεται από γονείς ελεύθερους αστούς της Αθήνας.

⁷² Α. Μήλιος, ό.π., σ. 77.

⁷³ Βλ. A. Biscardi, ό.π., σ. 157, Στ. Στεφανόπουλος, ό.π., σ. 584, 594.

⁷⁴ J. Ober, ό.π., σ. 404.

κάλπες και να παραδώσουν τα ψηφοδέλτια προτού διεισδύσουν οι ξένοι. Καθένας όφειλε να κρίνει ανεξάρτητα και κατά συνείδηση, αν εκείνος που επρόκειτο να κάνουν Αθηναίο πολίτη άξιζε αυτή την εύνοια⁷⁵.

Η πρώτη πολιτογράφηση έγινε επί Σόλωνος, όταν με την σεισάχθεια επέτρεψε να επιστρέψουν στην Αθήνα και να αποκτήσουν τα πολιτικά τους δικαιώματα, όσοι είχαν διαφύγει και όσοι είχαν γίνει δούλοι λόγω χρεών⁷⁶.

Η επόμενη γνωστή πολιτογράφηση, όπως αναφέραμε και πιο πάνω, πραγματοποιήθηκε επί Κλεισθένη, συμπεριλαμβάνοντας στα δημοτολόγια πολλούς αλλοδαπούς και ξένους. Ο MacDowell αναφέρει πως «ο Κλεισθένης σκέφτηκε ίσως ότι η διακυβέρνηση θα ήταν περισσότερο δημοκρατική και επομένως καλύτερη αν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος του ενήλικου άρρενος πληθυσμού είχε το δικαίωμα να συμμετέχει. Ίσως ακόμη σκέφθηκε ότι κι ο ίδιος ήταν πιθανό να έχει πολιτική υποστήριξη από πολίτες που όφειλαν την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη σε αυτόν»⁷⁷.

Στην κλασική Αθήνα είναι γνωστές τόσο ομαδικές όσο και ατομικές πολιτογραφήσεις. Μια πολύ γνωστή ατομική πολιτογράφηση, που ήδη αναφέρθηκε, ήταν αυτή του γιού του Περικλή, που είχε αποκτήσει με την Ασπασία.

Γνωστές ομαδικές απονομές της ιδιότητας του πολίτη ήταν και αυτές των Πλαταίων και των Σαμίων⁷⁸. Οι Πλαταιείς είχαν συνάψει συμμαχία με τους Αθηναίους το 519 π.Χ και το 431 π.Χ ή το αργότερο το 429 π.Χ. η Αθήνα τους απένειμε την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη. Αυτή η απονομή είχε συμβολική σημασία, αλλά απέκτησε και πρακτική όταν οι Πλαταιείς κατελήφθησαν από τους Σπαρτιάτες και τους Θηβαίους και αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην Αθήνα. Εκεί είχαν τα ίδια δικαιώματα με τους Αθηναίους, χωρίς όμως να μπορούν να καταλάβουν ιερατικά αξιώματα ή να εκλεγούν στο αξίωμα των εννέα αρχόντων. Ωστόσο, οι απόγονοι τους αργότερα απέκτησαν και αυτά τα δικαιώματα.

Σε μια άλλη ομαδική πολιτογράφηση που αφορούσε τον λαό της Σάμου προχώρησαν οι Αθηναίοι το 405 π.Χ., επειδή οι Σάμιοι επέδειξαν μεγάλη

⁷⁵ Δημοσθένης, *Κατά Νεαίρας*, 2. Βλ. και C. Mossé, *Ο πολίτης στην...*, ό.π., σ. 51-52.

⁷⁶ Α. Μήλιος, ό.π., σ. 78.

⁷⁷ D. MacDowell, ό.π., σ. 113.

⁷⁸ D. MacDowell, ό.π., σ. 114-115.

νομιμοφροσύνη προς την Αθήνα κατά τα τελευταία στάδια του Πελοποννησιακού πολέμου⁷⁹.

Οι προτάσεις πολιτογραφήσεων φαίνεται πως συχνά προκαλούσαν έντονες αντιδράσεις, ενώ οι Αθηναίοι προσδοκούσαν από τους πολιτογραφηθέντες βαθιά και παντοτινή ευγνωμοσύνη λόγω του προνομίου που παραχωρείτο σ' αυτούς⁸⁰.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι πολιτογραφήσεις, ακόμη και οι μαζικές, δεν αποδυνάμωσαν την βαθιά πίστη των Αθηναίων περί αυτοχθονίας και κατάφεραν σύμφωνα με τον Στεφανόπουλο, να «υποβάλλουν σε ένα μεικτό πληθυσμιακό σύνολο την πεποίθηση της κοινής καταγωγής και να διασώσουν την αρχαία 'ιδεολογία' που ως ιστορικό στερεότυπο, συνέχισε να διαθέτει ρυθμιστική αξία»⁸¹.

---

⁷⁹ Το τελευταίο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ προχώρησαν και στην πολιτογράφιση όσων Τροιζηνίων είχαν διωχθεί από την πόλη τους. Βλ. και Στ. Στεφανόπουλος, ό.π., σ. 597.

⁸⁰ Υπήρχαν και παράνομες πολιτογραφήσεις. Αν υπέπιπταν στην αντίληψη των πολιτών, συνήθως έπειτα από διαψηφισμό, αποβάλλονταν από το πολιτικό σώμα και αν αμφισβητούσαν την απόφαση στο δικαστήριο, διέτρεχαν τον κίνδυνο να πουληθούν ως δούλοι.

⁸¹ Στ. Στεφανόπουλος, ό.π., σ. 599.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΟΙ ΜΗ ΠΟΛΙΤΕΣ: ΓΥΝΑΙΚΕΣ, ΠΑΙΔΙΑ, ΜΕΤΟΙΚΟΙ, ΞΕΝΟΙ ΚΑΙ ΔΟΥΛΟΙ

«... οὐ λαμβάνουσι μισθόν, ἀλλὰ μετοίκιον προσφέρουσιν»

Ξενοφών, *Πόροι*, ΙΙ, 1

Αν κάποιος δεν ήταν άνδρας άνω των δεκαοκτώ ετών και δεν καταγόταν από ελεύθερους Αθηναίους γονείς, έστω αστούς, τότε αυτόματα αποκλειόταν από την πολιτική κοινότητα. Πλάι στους πολίτες, λοιπόν, ζούσαν οι γυναίκες (οι οποίες δεν έφεραν την ιδιότητα της *πολίτιδος* λόγω φύλου), τα παιδιά (που δεν ήταν ακόμη πολίτες λόγω μικρής ηλικίας), οι μέτοικοι και οι ξένοι (οι οποίοι δεν αποκτούσαν την ιδιότητα του πολίτη λόγω καταγωγής) και οι δούλοι (οι οποίοι δεν έφεραν την ιδιότητα του πολίτη λόγω γέννησης, διότι δεν είχαν γεννηθεί ελεύθεροι)⁸².

Η Αθηναϊκή κοινωνία, λοιπόν, χωριζόταν αρχικά σε ελεύθερους και δούλους. Οι ελεύθεροι χωριζόνταν και αυτοί σε πολίτες και μη πολίτες. Στους μη πολίτες ανήκαν οι γυναίκες, τα παιδιά, οι μέτοικοι και οι ξένοι. Ποιος όμως ήταν ο ρόλος καθενός από αυτούς στην Αθηναϊκή κοινωνία, ποια η νομική τους θέση, ποια τα δικαιώματα και ποιες οι υποχρεώσεις τους; Ποια η θέση των δούλων; Πως ο ρόλος τους επηρέαζε και διαμόρφωνε την ιδιότητα του πολίτη;

---

⁸² Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις μέτοικοι και ξένοι αποκτούσαν την ιδιότητα του πολίτη, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Είναι οι πολιτογραφημένοι πολίτες, λόγω κάποιας εξαιρετικής προσφοράς τους προς την πόλη των Αθηνών.

1. ΟΙ ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΜΗ ΠΟΛΙΤΕΣ

1 α. Η γυναίκα

Μια γυναίκα στην κλασική Αθήνα, σε καμία περίπτωση, δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πολίτης με την έννοια που έδιναν οι αρχαίοι στον όρο. Χαρακτηριζόταν, όπως ακριβώς και οι άτιμοι, ως αστές: *αστή* ή *Ατθίδα* ήταν αυτή που ήταν κόρη ή σύζυγος Αθηναίου πολίτη.

Η νομική θέση της γυναίκας ταυτιζόταν με την ανηλικότητα. Δηλαδή η Αθηναία αντιμετωπιζόταν από το Αττικό Δίκαιο πάντα σαν ανήλικη και είχε πλήρη έλλειψη δικαιοπρακτικής ικανότητας. Δεν είχε δυνατότητα κατοχής γης, ακίνητης γενικά και κινητής περιουσίας και έναντι της πόλης πάντα κάποιος άνδρας Αθηναίος εκπροσωπούσε τα δικαιώματά της⁸³.

Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η γυναίκα να έχει πάντα την ανάγκη ενός «κυρίου», ενός κηδεμόνα. Τα πρώτα χρόνια της ζωής της κύριός της ήταν ο πατέρας της, έπειτα ο σύζυγος της και αργότερα ο γιός της ή αν δεν υπήρχε κανένας από αυτούς τότε αναλάμβανε κάποιος συγγενής της.

Η ζωή της γυναίκας στην κλασική Αθήνα χωριζόταν ουσιαστικά σε δυο στάδια: Σε αυτό της παρθένου και σε αυτό της συζύγου. «Ο γάμος αποτελεί την ίδια την βάση της θέσης της γυναίκας», αναφέρει η Cl. Mossé⁸⁴, και αυτό γιατί σκοπός του γάμου ήταν η γέννηση νόμιμων γιών που θα κληρονομούσαν την πατρική περιουσία. Η σημασίας της συμβολής της γυναίκας όμως στη μεταβίβαση της *πολιτείας*, υπήρξε για αιώνες μηδαμινή και απέκτησε αξία μετά το νόμο του Περικλή το 451 π.Χ.

Ο γάμος λοιπόν στην κλασική Αθήνα ήταν άμεσα συνδεδεμένος με την ιδιοκτησία και τα κληρονομικά αγαθά⁸⁵. Έτσι, λοιπόν, όσες οικογένειες δεν είχαν αποκτήσει γιούς και είχαν μόνο μια κόρη, αυτή ήταν και η μοναδική κληρονόμος της πατρικής κληρονομιάς, η λεγόμενη «επίκληρος»⁸⁶. Η επίκληρος δεν μπορούσε όμως να κληρονομήσει την περιουσία λόγω φύλου και γι' αυτό όφειλε να παντρευτεί τον

⁸³ Για τη γυναίκα στην κλασική Αθήνα βλ. Φ. Δεκάζου Στεφανοπούλου, *Η φύση και τα όρια του αποκλεισμού των γυναικών στην κλασική Αθήνα* Αθήνα 1998.

⁸⁴ C. Mossé, *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1993, σ. 56-58.

⁸⁵ Είτε να διατηρηθεί ανέπαφη η πατρική κληρονομιά, είτε να συναφθούν οικονομικές σχέσεις και με άλλους οίκους. E. Cantarella, *Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα 1998, σ. 88.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 92.

πλησιέστερο, με ορισμένη από το νόμο σειρά, συγγενή της ώστε η περιουσία να μην καταλήξει σε ξένα χέρια. Η περιουσία θα μεταβιβαζόταν στον πρώτο γιο κατά την ενηλικίωσή του⁸⁷.

Η πράξη βάση της οποίας ένας άνδρας και μια γυναίκα θεωρούνταν σύζυγοι ονομάζονταν *εγγύη*. Η *εγγύη*, ήταν ουσιαστικά, η υπόσχεση που έδινε ο πατέρας προς τον μελλοντικό σύζυγο⁸⁸. Η *εγγύη* όμως δεν ήταν αρκετή για να θεωρηθεί κάποιος γάμος νόμιμος⁸⁹. Έπρεπε να ακολουθήσει η *έκδοσις* (παράδοση της νύφης στον γαμπρό) και κατά μία άποψη (U. E. Paoli) και η συγκατοίκηση. Γνωρίζουμε περιπτώσεις που η *έκδοσις* ούτε ασφαλώς η συγκατοίκηση δεν ακολούθησαν αμέσως την *εγγύη*. Πρόκειται για περιπτώσεις όπου η μέλλουσα σύζυγος ήταν ακόμη παιδί ή περιπτώσεις που η συμφωνία μεταξύ πατέρα και μέλλοντα συζύγου τελικά χαλούσε.

Το Αττικό Δίκαιο για τη λύση του γάμου προέβλεπε τρεις τρόπους⁹⁰: πρώτον με *έκπεψιν*, δηλαδή αποπομπή της συζύγου από το σύζυγο με περαιτέρω υποχρέωση την επιστροφή της προίκας⁹¹. Δεύτερον με *απόλειψιν*, δηλαδή εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης από τη σύζυγο, λύση την οποία η κοινωνία αποδοκίμαζε. Στην περίπτωση αυτή η σύζυγος θα έπρεπε να υποστηρίξει το αίτημα της μπροστά στον άρχοντα⁹². Τρίτον με *αφαίρεσιν*, δηλαδή έπειτα από απόφαση του πατέρα, κυρίως για περιουσιακούς λόγους⁹³.

Η κοινωνική ζωή των γυναικών ήταν λιγότερο αποκλεισμένη και μάλιστα των φτωχών γυναικών ήταν πιο ελεύθερη από αυτή των πλούσιων⁹⁴. Οι πλούσιες γυναίκες ήταν περιορισμένες στο εσωτερικό του σπιτιού, τον γυναικωνίτη, στον οποίο ξένοι άνδρες απαγορευόταν να εισέρχονται, ενώ αντίθετα οι πιο φτωχές γυναίκες

⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 94: Ένας νόμος αποδιδόμενος στον Σόλωνα, προστάτευε τις φτωχές επικλήρους σε περίπτωση που ο στενότερος συγγενής της δεν την παντρευόταν: όφειλε να της συστήσει ορισμένη προίκα. Επίσης ένας άλλος νόμος, που επίσης αποδίδεται στον Σόλωνα, αφορά στις πλούσιες επικλήρους και τις προστατεύει από συγγενείς που τις παντρεύονται μόνο για την πλούσια προίκα τους: τους υποχρεώνει να έχουν σεξουαλικές επαφές τρεις φορές τον μήνα τουλάχιστον.

⁸⁸ Στην επιλογή του συζύγου η γυναίκα δεν είχε κανένα λόγο.

⁸⁹ Για τις προϋποθέσεις τέλεσης έγκυρου γάμου βλ. Π. Δημάκης, *Αττικό Δίκαιο, I, Το οικογενειακό δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασικούς χρόνους*, Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σ. 79-85.

⁹⁰ E. Cantarella, ό.π., σ. 90-91.

⁹¹ Για το θεσμό της προίκας βλ. Π. Δημάκης, *Ο θεσμός της προίκας κατά τον Αρχαίον Ελληνικόν Δίκαιο*, Αθήνα 1933.

⁹² C. Mossé, *Η γυναίκα...*, ό.π., σ. 60.

⁹³ Σε περίπτωση μοιχείας, ο σύζυγος που έπιανε την γυναίκα του επ' αυτοφώρω είχε το δικαίωμα, σύμφωνα με νόμο του Δράκοντα, να φονεύσει τον εραστή της και την ίδια να την χωρίσει. Στο *ίδιο*, σ. 63.

⁹⁴ A. Μήλιος, ό.π., σ. 84, E. Cantarella, ό.π., σ. 89.

κυκλοφορούσαν ελεύθερα μεταξύ των ανδρών στην αγορά προκειμένου να πουλήσουν ψωμί, λαχανικά και άλλα εμπορεύματα.

Λεπτομέρεια αττικής ερυθρόμορφου πελίκης με παράσταση γυναίκας εμπόρου αρωμάτων.
Verne, Historisches Museum.

Ένας Αθηναίος πέρα από το δικαίωμα να έχει μια νόμιμη σύζυγο για την αναπαραγωγή νόμιμων γιών που θα κληρονομούσαν την πατρική κληρονομιά, είχε δικαίωμα να έχει επιπλέον παλλακίδα και εταίρα⁹⁵.

Η παλλακίδα αποτελούσε κατά κάποιο τρόπο ένα «διπλό της νόμιμη συζύγου»⁹⁶ μιας και ήταν υποχρεωμένη να είναι πιστή σαν να ήταν νόμιμη σύζυγος σε αυτόν που την συντηρούσε και είχε καθήκοντα σταθερής σεξουαλικής σχέσης⁹⁷. Η εταίρα από την άλλη καλούνταν να εκπληρώσει τόσο σεξουαλικούς όσο και κοινωνικούς σκοπούς. Οι περισσότερες από τις εταίρες ήταν μορφωμένες και συνόδευαν άνδρες σε χώρους όπου οι άλλες γυναίκες, απαγορευόταν να παρευρίσκονται. Η εταίρα, σύμφωνα με την Mossé, «γυναίκα του 'έξω' που συμμετέχει στα συμπόσια, διαχειρίζεται χρήματα, μιλάει στους άνδρες ως όμοια προς όμοιο, δεν αποτελεί μόνο ένα πρόσωπο στο περιθώριο της κοινωνίας της πόλης. Σ' αυτή την 'λέσχη ανδρών' που είναι η πόλη, όπου η γυναίκα παραμένει σ' όλη της τη ζωή ανήλικη, η εταίρα ενσαρκώνει την αντιστροφή των αξιών της πόλης, την ελεύθερη και ανεξάρτητη

⁹⁵ Στην κλασική Αθήνα συναντούμε και πόρνες, των οποίων η θέση όμως ήταν τελείως διαφορετική από αυτή των εταίρων. Υπήρχαν οι πόρνες των δρόμων που ασκούσαν νόμιμα τις υπηρεσίες τους, αλλά υπόκεινταν σε αυστηρή κριτική, και οι προνομιούχες ιερόδουλες που καθώς ήταν αφιερωμένες σε μια θεότητα, ήταν υποχρεωμένες να ζουν στο ναό και να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως πόρνες. Για το λόγο αυτό ήταν ψηλά στην κοινωνική ιεραρχία σε σχέση με τις περιθωριακές πόρνες.

⁹⁶ C. Mossé, *Η γυναίκα...*, ό.π., σ. 62.

⁹⁷ E. Cantarella, ό.π., σ. 95.

γυναίκα στα λόγια και την συμπεριφορά, έχοντας αποκτήσει αυτή την ελευθερία και αυτήν την ανεξαρτησία με τον πλειστηριασμό του κορμιού της, έναν πλειστηριασμό όμως στον οποίο παραμένει η ίδια κυρίαρχη ως ένα σημείο, κι' αυτό πολύ περισσότερο καθώς διαθέτει πλούτο, θεμέλιο σε τελευταία ανάλυση της ελευθερίας της»⁹⁸.

1 β. Τα παιδιά

Το παιδί κάτω των δεκαοκτώ ετών, δηλαδή αυτό που δεν είχε φτάσει ακόμη στην ενηλικίωση, δεν έφερε την ιδιότητα του πολίτη⁹⁹. Τα νόμιμα παιδιά βρίσκονταν κάτω από την πατρική εξουσία, η οποία δεν επεκτεινόταν στα νόθα. Αν ο πατέρας δεν ζούσε, την επιμέλεια του ανηλίκου είχε ο επίτροπος¹⁰⁰.

Η επίσημη ένταξη του παιδιού στην οικογένεια γινόταν με την γιορτή των *Αμφιδρομιών*, η οποία πραγματοποιούνταν την 5^η ίσως και την 7^η μέρα μετά την γέννηση και σε αυτό το διάστημα ο πατέρας είχε την δυνατότητα να εκθέσει το παιδί του, χωρίς να υποστεί τις συνέπειες του νόμου¹⁰¹. Μια άλλη οικογενειακή γιορτή ήταν η *Δεκάτη* που γιορταζόταν την 10^η ημέρα από την γέννηση και σηματοδοτούσε την ονοματοδοσία του παιδιού. Τα *Αμφιδρόμια* και η *Δεκάτη* αποτελούσαν ένα είδος αναγνώρισης της πατρότητας.

Την ένταξη των παιδιών στην οικογένεια, ακολουθούσε η ένταξη στη φρατρία και η εισαγωγή σε αυτήν καθόριζε κυρίως τα κληρονομικά τους δικαιώματα. Η ένταξη γινόταν στη γιορτή των *Απατουρίων*¹⁰².

Ο νόμος αποστερούσε την δικαιοπρακτική ικανότητα του ανηλίκου¹⁰³ και ο πατέρας ή ο επίτροπος εκπροσωπούσαν τον ανήλικο τόσο στο χώρο του ιδιωτικού όσο και στο χώρο του δημοσίου δικαίου¹⁰⁴.

⁹⁸ C. Mossé, *Η γυναίκα...*, ό.π., σ. 83.

⁹⁹ Για τα παιδιά στην κλασική Αθήνα βλ. αναλυτικά: A.R.W. Harrison, ό.π., σ. 61-81.

¹⁰⁰ Σ. Αδάμ-Μαγνήσαλη, ό.π., σ. 54.

¹⁰¹ Έκθεση ήταν η εγκατάλειψη των νεογέννητων παιδιών που ο πατέρας δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να μεγαλώσει, αλλά δεν ήθελε και να τα θανατώσει. Άφηναν συνήθως τα παιδιά μέσα σε χύτρες κυρίως στις εισόδους ιερών ελπίζοντας ότι θα τα βρει κάποιος και θα τα αναθρέψει. Θύματα εκθέσεως ήταν κυρίως τα κορίτσια.

¹⁰² Τα Απατούρια ήταν η γιορτή που γινόταν σε ανάμνηση του ότι η Αττική ήταν πατρίδα όλων των Ιόνων.

¹⁰³ A.R.W. Harrison, ό.π., σ. 73.

¹⁰⁴ Σ. Αδάμ-Μαγνήσαλη, ό.π., σ. 84.

Αττική ερυθρόμορφη πελίκη του ζωγράφου Ορφέα με παράσταση παιδαγωγού και μαθητή.
Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Η εκπαίδευση των παιδιών ήταν ευθύνη του πατέρα και όχι της πολιτείας και τα παιδιά διδάσκονταν αθλητισμό μέσω του *παιδοτρίβη*, μουσική και χορό από τον *κιθαριστή* και ανάγνωση και γραφή από τον *γραμματιστή*¹⁰⁵.

1 γ. Μέτοικοι και ξένοι

Από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ. άρχισαν να καταφθάνουν στην Αθήνα ξένοι, τόσο ελληνικής καταγωγής όσο και 'βάρβαροι', και έτσι άρχισε να δημιουργείται μια νέα πληθυσμιακή ομάδα ελευθέρων μεν ανθρώπων, οι οποίοι όμως λόγω καταγωγής δεν έφεραν την ιδιότητα του πολίτη. Ήταν οι μέτοικοι¹⁰⁶.

Θα πρέπει να διευκρινιστεί πως όσοι ξένοι βρίσκονταν στην Αθήνα, δεν θεωρούνταν μέτοικοι¹⁰⁷. Η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα σε έναν ξένο και σε έναν μέτοικο ήταν η διάρκεια παραμονής τους στην Αθήνα¹⁰⁸. Οι μέτοικοι ήταν μόνιμοι κάτοικοι Αθηνών, ενώ οι ξένοι απλώς παρέμεναν στην Αθήνα για κάποιο ορισμένο χρονικό διάστημα που δεν πρέπει να ξεπερνούσε το μήνα¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Η ανώτατη παιδεία ήταν κυρίως προνόμιο των ελίτ. – Στο ίδιο. σ. 102 και 111.

¹⁰⁶ A.R.W. Harrison, ό.π., σ. 187-199, Φωτεινή Δεκάζου-Στεφανοπούλου, '...Ου λαμβάνουν μισθον αλλά μετοικιον προσφεροσιν' (Οι μέτοικοι στην Αθήνα των κλασικών χρόνων), Αθήνα 1998, σ. 5.

¹⁰⁷ Εκτός από τους *παρεπίδημους* ξένους που έρχονταν για δουλειές στην Αθήνα και διέμεναν σύντομο χρονικό διάστημα, υπήρχαν οι *λαθρομετανάστες* και οι μόνιμοι ξένοι που παρανόμως δεν εγγράφονταν στα μητρώα των μετοίκων για να αποφύγουν τα οικονομικά βάρη του μετοίκου. Αυτοί διώκονταν με την *γραφή απροστασίου* και μπορούσαν να πουληθούν ως δούλοι. Όσοι ξένοι επιθυμούσαν να εμπορευούνται στην Αθήνα πλήρωναν έναν ειδικό φόρο, το *ξενικόν*. Τέλος υπήρχαν οι πρόξενοι και οι ευεργέτες, που ήταν μεν ξένοι, αλλά θεωρούνταν 'φίλοι' της Αθήνας. Βλ. Φ. Δεκάζου-Στεφανοπούλου, ό.π., σ. 7-8, 10.

¹⁰⁸ D. MacDowell, ό.π., σ. 123.

¹⁰⁹ R. K. Sinclair, ό.π., σ. 33.

Ένας ξένος, λοιπόν, που επιθυμούσε να εγκατασταθεί μόνιμα στην Αθήνα, έπρεπε να υποβάλλει αίτηση για να εγγραφεί στα μητρώα των μετοίκων, που διατηρούσαν οι δήμοι. Προϋπόθεση απαραίτητη ήταν η ύπαρξη ενός Αθηναίου πολίτη ως προστάτη του, ο οποίος κατά κάποιο τρόπο πιστοποιούσε ότι ο ξένος ήταν κατάλληλο πρόσωπο για να αποτελεί μόνιμο κάτοικο Αθηνών¹¹⁰ και δεύτερον η καταβολή ενός ειδικού φόρου του *μετοικίου*¹¹¹.

Στους μετοίκους δεν επιτρεπόταν καμιά συμμετοχή στον δημόσιο βίο ενώ τους απαγορευόταν να κατέχουν ακίνητη περιουσία¹¹². Αντίθετα στον τομέα της οικονομίας οι επαγγελματικές τους δραστηριότητες κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα από το εμπόριο και τη βιομηχανία μέχρι τις τραπεζικές εργασίες¹¹³. Η συμβολή τους στην ανόρθωση της Αθηναϊκής οικονομίας ήταν πολύ σημαντική και όπως αναφέρει ο Ξενοφών στους *Πόρους*: «Θα κάναμε καλά να ενδιαφερθούμε για τους μετοίκους γιατί, όπως νομίζω, αυτοί είναι για μας μια από τις πιο προσοδοφόρες πηγές αφού αν και εξασφαλίζουν μόνοι τη διατροφή τους και προσφέρουν υπηρεσίες στις πόλεις, δεν εισπράττουν κανένα μισθό, αλλά επιπλέον πληρώνουν τέλη διαμονής»¹¹⁴.

Οι μέτοικοι διέθεταν πλήρη ελευθερία για την λατρεία των Θεών τους ενώ στις επίσημα κρατικά λατρευτικές τελετές η συμμετοχή τους ήταν περιορισμένη¹¹⁵. Η συμμετοχή στις θρησκευτικές τελετές της πόλεως ήταν στενά συνδεδεμένη με την ιδιότητα του πολίτη¹¹⁶.

Οι μέτοικοι ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετούν στον Αθηναϊκό στρατό¹¹⁷. Όλες οι δίκες που είχαν σχέση με μετοίκους δικάζονταν από τον άρχοντα Πολέμαρχο, ο οποίος ήταν υπεύθυνος και για την προστασία των αγαθών τους¹¹⁸.

Ορισμένοι από τους μετοίκους απολάμβαναν μια σειρά προνομίων όπως το δικαίωμα *εγκτήσεως*, που τους επέτρεπε να διατηρούν ακίνητη περιουσία, το δικαίωμα της *ισοτέλειας* ή *ατέλειας* που τους εξομοίωνε φορολογικά με τους πολίτες ή τους

¹¹⁰ C. Mossé, *Το τέλος...*, ό.π., σ. 198, D. MacDowell, ό.π., σ. 124.

¹¹¹ Μ. Β. Σακελλαρίου, ό.π., σ. 139. Πέρα από το μετοίκιον, οι μέτοικοι είχαν και τις οικονομικές υποχρεώσεις των εισφορών και των λειτουργιών. Οι εισφορές υπολογίζονταν σε ποσοστό επί του εισοδήματος και οι λειτουργίες με βάση το μέγεθος της περιουσίας. Φ. Δεκάζου-Στεφανοπούλου, ό.π., σ. 18.

¹¹² R. Flacelière, ό.π., σ. 60.

¹¹³ Φ. Δεκάζου-Στεφανοπούλου, ό.π., σ. 14.

¹¹⁴ Ξενοφών, *Πόροι*, II, 1-2. Βλ. και C. Mossé, *Το τέλος...*, ό.π., σ. 197.

¹¹⁵ Φ. Δεκάζου-Στεφανοπούλου, ό.π., σ. 14 –15.

¹¹⁶ C. Mossé, *Το τέλος...*, ό.π., σ. 200.

¹¹⁷ Απαλλάσσονταν μόνο οι πλούσιοι μέτοικοι από την τριηραρχία. Φ. Δεκάζου-Στεφανοπούλου, ό.π., σ. 18.

¹¹⁸ R. Flacelière, ό.π., σ. 60.

απάλλαξε ολοκληρωτικά από την αθηναϊκή φορολογία και το δικαίωμα της επιγαμίας¹¹⁹. Το δικαίωμα της επιγαμίας επέτρεπε κατ' εξαίρεση γάμους γυναικών από οικογένειες μετοίκων με Αθηναίους πολίτες καθώς τέτοιες ενώσεις (χωρίς το δικαίωμα της επιγαμίας) μετά το νόμο του Περικλή του 451 π.Χ. ουσιαστικά παρεμποδίζονταν, αφού στερούσαν στους απογόνους τους την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη¹²⁰.

2. ΟΙ ΔΟΥΛΟΙ

Οι δυο βασικές πηγές δουλείας ήταν η γέννηση από γονείς δούλους και η αιχμαλωσία κατά την διάρκεια πολεμικών επιχειρήσεων. Ωστόσο υπήρχαν και άλλοι τρόποι με τους οποίους κάποιος θα μπορούσε να μετατραπεί σε δούλο¹²¹.

Ο θεσμός της έκθεσης, τις περισσότερες φορές οδηγούσε τα παιδιά στην δουλεία, γιατί αν δεν είχαν πεθάνει ή αν δεν είχαν την τύχη να τα αναθρέψει κάποιος άτεκνο ζευγάρι, τότε αποτελούσαν τον πιο εύκολο τρόπο για τις αρπαγές ανθρώπων και την διοχέτευσή τους στο δουλεμπόριο¹²². Οι *ανδραποδιστές* δεν άρπαζαν όμως μόνο νεογέννητα έκθετα βρέφη, αλλά και παιδιά, νέους και ενήλικες στην προσπάθεια τους να τροφοδοτούν ανελλιπώς το δουλεμπόριο. Αυτή η παράνομη μετατροπή ενός ελεύθερου σε δούλο, οδηγούσε σε σύλληψη του δράστη ως ανδραποδιστή¹²³.

Η δούλωση αποτελούσε και ποινή¹²⁴: Πρώτον, όταν ένας ξένος διέμενε πολύ καιρό στην Αθήνα και δεν είχε εγγραφεί στους καταλόγους των μετοίκων. Δεύτερον, όταν ένας μέτοικος δεν πλήρωνε το μετοίκιον ή δεν είχε προστάτη. Τρίτον, όταν ένας ξένος ή μέτοικος παρίστανε τον Αθηναίο πολίτη και τέταρτον, όταν ένας ξένος ή μια ξένη απέκρυπταν την ιθαγένεια τους και σύναπταν γάμο με Αθηναία ή αντίστοιχα Αθηναίο.

¹¹⁹ D. MacDowell, ό.π., σ.σ. 125-126 και Φ. Δεκάζου-Στεφανοπούλου, ό.π., σ. 20.

¹²⁰ Η σύναψη γάμων μεταξύ μετοίκων επιτρέπονταν. Φ. Δεκάζου-Στεφανοπούλου, ό.π., σ. 17.

¹²¹ A. Biscardi, ό.π., σ. 159. Αν ένας από τους γονείς ήταν δούλος και ο άλλος όχι, φαίνεται πως το παιδί ήταν ελεύθερο, γιατί αρκούσε ένας από τους γονείς να είναι ελεύθερος. Υπάρχει και η άποψη πως το παιδί ήταν ελεύθερο αν και η μητέρα ήταν ελεύθερη και δούλος αν η μητέρα ήταν δούλη (D. MacDowell, ό.π., σ. 127).

¹²² Φωτεινή Δεκάζου-Στεφανοπούλου, *Η Αθήνα των δούλων Ο δουλικός πληθυσμός στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, Αθήνα 1998, σ. 8-9.

¹²³ Αν κάποιος ισχυριζόταν ότι είναι κύριος κάποιου, ακολουθούσε την διαδικασία της *απαγωγής*, όπου σε υπεράσπιση του φερόμενου ως δούλου θα έπρεπε να παρουσιαστεί ένας άλλος πολίτης και να υποστηρίξει την ελευθερία του. Βλ. A. Biscardi, ό.π., σ. 166.

¹²⁴ Φωτεινή Δεκάζου-Στεφανοπούλου, *Η Αθήνα των δούλων*, ό.π., σ. 12.

**Επιτύμβια στήλη εφήβου που συνοδεύεται από το μικρό δούλο του.
Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.**

Οι δούλοι της Αθήνας συγκροτούσαν ορισμένες κατηγορίες ανάλογα με το επάγγελμά τους και ανάλογα με το επάγγελμα του κυρίου τους¹²⁵:

- Οικιακοί δούλοι: Οι άνθρωποι αυτοί ζούσαν με τους κυρίους τους και δούλευαν στο σπίτι, τον αγρό ή το τυχόν εργαστήριο. Συνήθως αναπτύσσονταν συναισθηματικοί δεσμοί μεταξύ κυριών και δούλων και οι δούλοι αυτής της κατηγορίας περνούσαν μια ανεκτή ζωή .
- Οι χωρίς οικούντες δούλοι: Αυτή η κατηγορία δούλων μπορεί να μην είχε αναπτύξει δεσμούς ζωής με τους κυρίους τους, όπως οι οικιακοί δούλοι, αλλά είχαν αναπτύξει ένα είδος ελευθερίας. Ζούσαν και δούλευαν χώρια από τους κυρίους τους και η κύρια υποχρέωση τους ήταν να αποδίδουν στον κύριο τους ένα μέρος των χρημάτων, τα οποία συγκέντρωναν δουλεύοντας στην επιχείρηση του κυρίου τους.
- Ανδράποδα μισθοφορούντα: Όσοι δούλοι εργάζονταν στην μαζική παραγωγή. Δούλευαν για λογαριασμό του κυρίου τους και εκείνος τους παρείχε μόνο τροφή και στέγη. Οι συνθήκες ζωής για αυτούς ήταν πολύ σκληρή, ιδιαίτερα για τους δούλους που εργάζονταν στα μεταλλεία του Λαυρίου.

¹²⁵ Για τους δούλους βλ. αναλυτικά: A.R.W Harrison, ό.π., σ. 163- 180, Φωτεινή Δεκάζου-Στεφανοπούλου, *Η Αθήνα των...*, ό.π., σ. 16, 23, 25-31.

- Δημόσιοι δούλοι: Όσοι είχαν γνώσεις αναλάμβαναν διοικητικά καθήκοντα και όσοι όχι δούλευαν ως εργάτες σε δημόσια έργα. Σύμφωνα με την Στεφανοπούλου, «...οι δημόσιοι δούλοι, πέρα από την προσωπική τους ανελευθερία, πολύ μικρή σχέση είχαν με τους δούλους των ιδιωτών. Η νομική τους κατάσταση έμοιαζε περισσότερο με αυτή των μετοίκων. Μπορούσαν να παντρεύονται και να δημιουργούν οικογένεια χωρίς την άδεια της πόλης και είχαν τις δικές τους προσόδους. Είχαν ακόμη την δυνατότητα να προσλαμβάνουν άλλους δούλους για να τους βοηθούν στο έργο τους, πληρώνοντας βέβαια την συμφωνημένη αποφορά στους κυρίους τους».
- Ιεροί δούλοι: Όσοι είχαν αφιερωθεί σε μια θεότητα για να την υπηρετούν. Οι ιερόδουλες εξυπηρετούσαν την ιερή πορνεία.

Από νομική άποψη οι δούλοι θεωρούνταν κτήμα των κυρίων τους και δεν αποτελούσαν υποκείμενα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Επίσης η νομική αξία κατάθεσης δούλου ως μάρτυρα ήταν συναρτημένη με την προηγούμενη υποβολή του σε βασανιστήρια, γιατί αλλιώς τα λεγόμενα του δεν θεωρούνταν αξιόπιστα¹²⁶.

Οι κύριοι των δούλων είχαν το δικαίωμα να τους ξυλοκοπούν και δεν διώκονταν ποινικά αν τους σκότωναν¹²⁷. Θα έπρεπε όμως για να μην διωχθούν με γραφή ασεβείας να οργανώσουν τελετή εξαγνισμού. Σε περίπτωση που δούλος σκοτωνόταν από τρίτο τότε θα μπορούσε να διωχθεί με *δίκη φόνου*, δηλαδή με τον συνήθη τρόπο δίωξης ανθρωποκτονιών. Αν δούλος διέπραττε αδίκημα, η νομική διαδικασία εξαρτιόταν από το αν ενεργούσε με εντολές του κυρίου του ή όχι¹²⁸.

Τρόποι απελευθέρωσης δούλων ήταν οι εξής¹²⁹:

- Με πρωτοβουλία των κυρίων τους, οποτεδήποτε και με οποιονδήποτε τρόπο ήθελε, ακόμη και μετά τον θάνατο του, μέσω της διαθήκης του.
- Με πρωτοβουλία της πόλης, όχι μόνο για δημόσιους δούλους, αλλά και για δούλους ιδιωτών, σε περίπτωση που ο δούλος θα κατήγγειλε την διάπραξη σοβαρών αδικημάτων, όπως προδοσία, ιεροσυλία και κατάχρηση δημοσίων

¹²⁶ A. Biscardi, ό.π., σ. 161

¹²⁷ Ο συστηματικά κακοποιημένος δούλος είχε το δικαίωμα να καταφύγει ως ικέτης σε συγκεκριμένο ιερό και να ζητήσει άσυλο. Φωτεινή Δεκάζου – Στεφανοπούλου, *Η Αθήνα των...*, ό.π., σ. 27.

¹²⁸ Αν ενεργούσε με εντολές του κυρίου του τότε η δίωξη του ήταν κατά του κυρίου του. D.MacDowell, ό.π., σ. 129.

¹²⁹ A. Biscardi, ό.π., σ. 163-167, D.MacDowell, ό.π., σ. 131-132 και Φωτεινή Δεκάζου–Στεφανοπούλου, *Η Αθήνα των...*, ό.π., σ. 34–40.

εσόδων. Σε περίπτωση που τα λεγόμενα του δούλου κρίνονταν αβάσιμα, θανατώνονταν.

- Συλλογικές απελευθερώσεις δούλων, για λόγους προσφοράς τους σε κρίσιμες στιγμές, όπως οι πολεμικές επιχειρήσεις.

Μετά την απελευθέρωση τους οι δούλοι, εξισωνόταν νομικά με τους μέτοικους. Προστάτης των απελευθέρων δούλων ήταν ο πρώην κύριος τους. Αν ο απελεύθερος δεν εκτελούσε τις συμφωνημένες υποχρεώσεις του προς τον πρώην κύριο του, εκείνος είχε το δικαίωμα να εγείρει εναντίον του *δίκη αποστασίου* και αν ο κύριος την έχανε ο απελεύθερος αποκτούσε πλήρη ελευθερία. Αν την κέρδιζε, ο απελεύθερος επανερχόταν πάλι στην κατάσταση του δούλου¹³⁰.

---

¹³⁰ Για τους απελευθέρους βλ. αναλυτικά: A.R.W Harrison, *ό.π.*, σ. 181-185, C. Mossé, *Το τέλος της αθην. δημοκρατίας*, *ό.π.*, σ. 240.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

**«ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ» ΠΟΛΙΤΗΣ - ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗΝ
ΑΘΗΝΑΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ, ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

«τὰς δ' ἀρχὰς τὰς περὶ τὴν ἐγκύκλιον διοίκησιν ἀπάσας ποιούσι κληρωτάς, πλὴν ταμίου στρατιωτικῶν καὶ τῶν ἐπὶ τὸ θεωρικὸν καὶ τοῦ τῶν κρηνῶν ἐπιμελητοῦ»

Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, 43.1.1

«Κύριο γνώρισμα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας είναι η άμεση καθημερινή σχεδόν συμμετοχή του πολίτη στις λειτουργίες της πολιτείας, πράγμα που τον καθιστά ‘μόριο’ του πολιτεύματος, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης, δηλαδή συστατικό και λειτουργικό μαζί στοιχείο της πόλης-κράτους. Επομένως δεν υπάρχει σχέση αντίθεσης κράτους–πολίτη όπως συμβαίνει σήμερα. Αντίθετα πολιτεία και πολίτης συμπίπτουν. Η ‘πόλις’ είναι οι Αθηναίοι, ‘Ανδρες γαρ Πόλις’. Η ‘Πόλις’ δεν είναι γεωγραφικός προσδιορισμός. Η Αθήνα βρίσκεται εκεί που είναι οι Αθηναίοι και όχι οι Αθηναίοι εκεί που είναι η Αθήνα. Η θέσπιση κανόνων δικαίου που ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων, η λήψη σημαντικών αποφάσεων -σε εθνικό αλλά και σε τοπικό επίπεδο- που αφορούν τον πολίτη ασκούνται άμεσα από εκείνον. Διέπεται δηλαδή ο πολίτης από νόμους που ο ίδιος θέτει, είναι επομένως αυτόνομος»¹³¹.

Η αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία, λοιπόν, ήταν άμεση και συμμετοχική και οι πολίτες ταυτίζονταν με το κράτος. Το να είσαι πολίτης δεν σήμαινε μόνο ότι αποτελείς μέρος του συνόλου αλλά και ότι συμμετέχεις στην κοινή ζωή, η οποία εκδηλωνόταν σε πολιτικό, στρατιωτικό και θρησκευτικό επίπεδο.

¹³¹ Αγλαΐα Ρομπόκου – Καραγιάννη, *Η συμμετοχή του πολίτη στην Αθηναϊκή Δημοκρατία Συμβολή στην σύγχρονη δημοκρατία*, Αθήνα – Κομοτηνή 1999, σ. 8-9.

1. ΤΑ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΑ & ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Η άμεση συμμετοχή των πολιτών δεν οδήγησε στην διάκριση των εξουσιών σε εκτελεστική, νομοθετική και δικαστική εξουσία όπως την γνωρίζουμε σήμερα, αλλά αντίθετα για την λειτουργία του Αθηναϊκού πολιτεύματος, η Αθήνα είχε αναδείξει διάφορα πολιτειακά όργανα των οποίων οι αρμοδιότητες σε εκτελεστικό, νομοθετικό και δικαστικό έργο επικαλύπτονταν¹³².

1 α. Η Εκκλησία του Δήμου

Η Εκκλησία του Δήμου αποτέλεσε το κύριο όργανο της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Δικαίωμα συμμετοχής σε αυτήν είχαν όλοι οι Αθηναίοι πολίτες, αλλά ουσιαστικά στην εκκλησία του δήμου παρουσιάζονταν όσοι ήταν άνω των είκοσι ετών, μιας και από τα δεκαοχτώ έως και τα είκοσι, οι νέοι υπηρετούσαν ως έφηβοι. Ο έλεγχος των συμμετεχόντων γινόταν από τον *εκκλησιαστικόν πίνακα*, το αντίγραφο των μητρώων που τηρούσαν οι δήμοι¹³³.

Οι Αθηναίοι πολίτες υπολογίζονταν σε περίπου 40.000¹³⁴. Από αυτούς όμως μόνο ένα μικρό τμήμα τους, συμμετείχε κάθε φορά στην εκκλησία¹³⁵ και αυτό γιατί σε καιρό πολέμου οι περισσότεροι ενήλικες ήταν εκτός Αθηνών, ενώ σε καιρό ειρήνης οι οικονομικά ασθενέστεροι, που ήταν και οι περισσότεροι, δεν μπορούσαν να παραστούν λόγω εργασιών, που ήταν μακριά από την Πνύκα όπου γινόταν οι συνεδριάσεις¹³⁶. Η μικρή συμμετοχή των πολιτών οδήγησε στην εισαγωγή του *εκκλησιαστικού μισθού*, έτσι ώστε να παρακινηθούν περισσότεροι πολίτες να συμμετέχουν. Στα θέματα όμως μείζονος σημασίας, όπως ο οστρακισμός, η πολιτογράφηση και η άδεια σε πολίτη για να εισηγηθεί ατιμωρητί ψήφισμα αντίθετο σε νόμο, συγκεντρωνόταν ο απαιτούμενος αριθμός των 6.000 πολιτών¹³⁷.

Η Εκκλησία του Δήμου αρχικά συνερχόταν μια φορά κατά την διάρκεια κάθε πρωτανείας, δηλαδή δέκα φορές τον χρόνο¹³⁸. Αργότερα, όσο επεκτεινόταν και η εξουσία της, συγκαλούνταν πιο συχνά και έφτασε τις σαράντα συνελεύσεις ετησίως. Η

¹³² Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη, *Έλεγχος και Λογοδοσία των Αρχών στην Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Αθήνα-Κομοτηνή 2004, σ. 21-22.

¹³³ G. Glotz, *ό.π.*, σ. 166.

¹³⁴ R. Flacelière, *ό.π.*, σ. 47.

¹³⁵ G. Glotz, *ό.π.*, σ. 166.

¹³⁶ Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη, *Έλεγχος...*, *ό.π.*, σ. 25.

¹³⁷ G. Glotz, *ό.π.*, σ. 181.

¹³⁸ Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη, *Έλεγχος και...*, *ό.π.*, σ. 25-26.

συνέλευση που αρχικά ήταν η μοναδική της πρυτανείας ονομάστηκε «κύρια εκκλησία» και οι άλλες τρεις, οι συμπληρωματικές, ονομάστηκαν «νόμιμες»¹³⁹.

Η ημερομηνία των συνελεύσεων δεν ήταν προκαθορισμένη¹⁴⁰, με εξαίρεση αυτή που γινόταν την 11^η του μήνα Εκατομβαιώνα (αρχές Αυγούστου) και αυτήν που τελούσαν την 21^η του Ελαφηβολίωνα, μετά τις Διονυσιακές γιορτές.

Πρόεδρος της Εκκλησίας του Δήμου ήταν ο επιστάτης των πρυτάνεων και τον βοηθούσαν ένας γραμματέας και ένας κήρυκας. Η ψηφοφορία γινόταν με ανάταση των χεριών¹⁴¹.

Η Εκκλησία του Δήμου είχε νομοθετική, δικαστική και εκτελεστική δικαιοδοσία. Συγκεκριμένα οι αρμοδιότητες της συνοψίζονται ως εξής¹⁴²:

1. Εξωτερική πολιτική: Αποφάσιζε για θέματα ειρήνης και πολέμου, διορισμό πρεσβευτών, κύρωση συμβάσεων και καθόριζε ποιες τάξεις πολιτών θα έπρεπε να πολεμήσουν σε ενδεχόμενο πόλεμο.
2. Δικαστική εξουσία: Ο λαός είναι ο κυρίαρχος δικαιοκρίτης και μεταβιβάζει την δικαστική εξουσία στα λαϊκά δικαστήρια. Υπήρχε όμως και η δυνατότητα να γίνει δημόσια καταγγελία από πολίτη κατά συμπολίτη του με μια ειδική διαδικασία που χαρακτηριζόταν ως *προβολή*. Στην περίπτωση αυτή το όλο θέμα συζητούνταν στην Εκκλησία. Πολλές φορές έπαιρνε και αποφάσεις αν η καταγγελία γινόταν με *εισαγγελία* όπως σε περιπτώσεις αυτόφωρων εγκλημάτων.
3. Έλεγχος εκτελεστικής εξουσίας: Διορισμός αρχόντων και έλεγχος τους.
4. Νομοθετική εξουσία: Η διαδικασία παραγωγής νόμων ήταν δύσκολη και αυτό γιατί οι νόμοι θεωρούνταν πως είχαν θεϊκή προέλευση. Ως νόμους θεωρούσαν αυτούς του Δράκοντα, του Σόλωνα και του Κλεισθένη. Η διαδικασία ψήφισης ενός νέου νόμου είχε ως εξής: Στην πρώτη συνεδρίαση του έτους κάθε πολίτης μπορούσε να προτείνει ένα νόμο. Οι προτάσεις νόμων αναγράφονταν σε δημόσιους χώρους για να γίνουν γνωστοί. Η Εκκλησία εξέλεγε συνηγόρους των υπαρχόντων νόμων και στην τρίτη συνεδρίαση του έτους εκλέγονταν νομοθέτες, οι οποίοι υπό την προεδρία των θεσμοθετών έκριναν, παλιούς και νέους νόμους. Αν ψηφίζόταν ο νέος νόμος, ο παλιός καταργούνταν. Αν δεν τηρούνταν η παραπάνω διαδικασία κάθε πολίτης είχε το

¹³⁹ G. Glotz, ό.π., σ. 168

¹⁴⁰ A. Biscardi, ό.π., σ. 113

¹⁴¹ A. Biscardi, ό.π., σ. 114

¹⁴² Στο ίδιο, σ. 116-121 και G. Glotz, ό.π., σ. 175-186

δικαίωμα να ασκήσει την *γραφή παρανόμων*, ένα είδος δημόσιας αγωγής, κατά εκείνου που ευθυνόταν για την μη τήρηση της διαδικασίας.

Σύμφωνα με τον Glotz, «... ο λαός στην εκκλησία αποκτούσε πολιτική αγωγή. Σ' αυτές τις αρχαίες δημοκρατίες, που δεν γνώριζαν το αντιπροσωπευτικό καθεστώς, η πολιτική για τον κοινό πολίτη δεν ήταν η απλή υποχρέωση να ρίχνει ένα ψηφοδέλτιο σε μια κάλπη κατά διαστήματα – ήταν κανονική ασχολία, ένα καθήκον για κάθε στιγμή. Ασκούσε ένα λειτουργήμα γενικό, ακαθόριστο και επομένως και απεριόριστο[...]. Καθένας μάθαινε το επάγγελμα του πολίτη με την πράξη»¹⁴³.

1 β. Η Βουλή των Πεντακοσίων

Η Βουλή των Πεντακοσίων ιδρύθηκε από τον Κλεισθένη¹⁴⁴. Ουσιαστικά αύξησε την δύναμη της προϋπάρχουσας Βουλής των τετρακοσίων του Σόλωνα, κατά εκατό μέλη και έτσι πήρε και το όνομα της: Αποτελούνταν δηλαδή από πεντακόσιους βουλευτές, οι οποίοι προέρχονταν από τις δέκα φυλές. Η κάθε φυλή ανεδείκνυε με κλήρωση πενήντα μέλη.

Απαραίτητες προϋποθέσεις για να γίνει κάποιος βουλευτής ήταν να φέρει την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη και να έχει συμπληρώσει το 30^ο έτος της ηλικίας του¹⁴⁵. Γίνεται αντιληπτό, λοιπόν, πως η ενηλικίωση που οδηγούσε στην απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη, δεν οδηγούσε αυτόματα και στη συμμετοχή σε όλους τους πολιτειακούς θεσμούς, αλλά υπήρχαν διάφορες διαβαθμίσεις. Στα 18 αποκτούσε την ιδιότητα του πολίτη και γινόταν έφηβος, στα 20 συμμετείχε επίσημα στην εκκλησία του δήμου και μετά τα 30 μπορούσε να γίνει βουλευτής, όμως μόνο για δυο φορές στην ζωή του και όχι με συνεχόμενη θητεία.

Οι κληρωθέντες βουλευτές υποβάλλονταν σε «δοκιμασία»¹⁴⁶. Η δοκιμασία αποτελούσε έλεγχο των νομίμων προσόντων και του ήθους. Οι νέοι βουλευτές υποβάλλονταν στην δοκιμασία από τους απερχόμενους βουλευτές και η όλη διαδικασία είχε την μορφή δίκης. Τα συνήθη ερωτήματα που υποβάλλονταν στους υπό εξέταση πολίτες ήταν ερωτήματα του τύπου: «*Ποιος είναι ο πατέρας και από ποιο*

¹⁴³ G. Glotz, *ό.π.*, σ. 188.

¹⁴⁴ Για την Βουλή των Πεντακοσίων βλ. αναλυτικά: P. J. Rhodes, *The Athenian Boule*, Oxford 1972.

¹⁴⁵ Μετά το καθεστώς των Τετρακοσίων, το 411 π.Χ., απαιτήθηκε ως επιπλέον προϋπόθεση η μη συνεργασία με το ολιγαρχικό καθεστώς. Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη, *Ελεγχος ...*, *ό.π.*, σ. 37-38.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 71-77.

δήμο. Ποιος είναι ο πατέρας του πατέρα σου» Μετά την ψήφιση του νόμου του Περικλή το 451 π.Χ. ρωτούσαν και για την μητέρα. Στην συνέχεια ρωτούσαν αν συμμετείχε στην λατρεία του Πατρώου Απόλλωνος και του Ερκείου Διός, αν είχε οικογενειακό τάφο και που ήταν, αν συμπεριφερόταν καλά στους γονείς του, αν εκπλήρωνε τις φορολογικές του υποχρεώσεις και αν είχε λάβει μέρος σε εκστρατείες. Όλες αυτές οι ερωτήσεις είχαν σκοπό να επιβεβαιώσουν την Αθηναϊκή καταγωγή και την σωστή του συμπεριφορά απέναντι στην πόλη.

Στην συνέχεια της δοκιμασίας καλούνταν μάρτυρες και έπειτα τον λόγο είχε το ακροατήριο. Οι βουλευτές αποφάσιζαν με ανάταση των χεριών. Αν ο υπό εξέταση πολίτης κρινόταν ακατάλληλος αποκλειόταν από το αξίωμα και η αποδοκιμασία ισοδυναμούσε με «μερική ατιμία», η οποία όμως δεν του στερούσε το δικαίωμα για υποψηφιότητα σε άλλο αξίωμα. Ο θεσμός της δοκιμασίας εφαρμοζόταν όχι μόνο στους βουλευτές αλλά σε όλους τους ανώτατους αξιωματούχους.

Επειδή η Βουλή των Πεντακοσίων είχε μεγάλο αριθμό μελών, εφαρμοζόταν η εκ περιτροπής άσκηση εξουσίας. Δηλαδή οι πενήντα βουλευτές από κάθε φυλή εναλλάσσονταν στην εξουσία για το χρονικό διάστημα μιας πρυτανείας, ήτοι για διάστημα περίπου 35-36 ημερών.

Για το διάστημα αυτό οι βουλευτές αποτελούσαν το προεδρεύον τμήμα της Βουλής και ονομάζονταν *πρυτάνεις*. Οι πρυτάνεις γευμάτιζαν όλοι μαζί στην *Θόλο*, δίπλα στο Βουλευτήριο και εκεί τους δινόταν η ευκαιρία να κουβεντιάσουν όλα τα θέματα που τους απασχολούσαν. Ο πρόεδρος των πρυτάνεων εκλεγόταν από τους πρυτάνεις και ασκούσε τα καθήκοντα του για μια μέρα¹⁴⁷. Βασικό έργο κάθε πρυτανεύουσας φυλής ήταν η προπαρασκευή των συνελεύσεων της Βουλής.

Οι κυριότερες αρμοδιότητες της Βουλής των Πεντακοσίων ήταν¹⁴⁸:

1. Η προετοιμασία και επεξεργασία των προβουλευμάτων, δηλαδή των θεμάτων που θα αποφάσιζε η Εκκλησία του Δήμου.
2. Δικαστικές αρμοδιότητες. Αρχικά ήταν πολύ εκτεταμένες και της παρείχαν το δικαίωμα να επιβάλλει κάθε ποινή. Μετά τον 4^ο αιώνα π.Χ όμως της αφαιρέθηκαν αρμοδιότητες που σχετίζονταν με θανατική ποινή, φυλάκιση και

¹⁴⁷ Φύλαξη των κλειδίων των θησαυροφυλακίων, των ιερών και των αρχείων της πόλης.

¹⁴⁸ Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη, *Ελεγχος και...*, ό.π., σ. 35-36 και A. Biscardi, ό.π., σ. 101-103. Αναλυτικά για τις αρμοδιότητες της Βουλής των Πεντακοσίων βλ. και M. B. Σακελλαρίου, ό.π., σ. 173-176.

πρόστιμα χωρίς περιορισμό ποσού και όλες οι αποφάσεις της υπόκεινταν σε έφεση.

3. Έλεγχος αρχόντων
4. Ο συντονισμός και η επίβλεψη των δημόσιων οικονομικών και ο γενικότερος συντονισμός κάθε κρατικής εργασίας.

1 γ. Οι άρχοντες

Η Αθηναϊκή Δημοκρατία κληρονόμησε από την αριστοκρατία τους *Εννέα Άρχοντες*, τους *Ένδεκα*, τους *Πωλητές* και τους *Κωλακρέτες*. Η ίδια δημιούργησε πλήθος συλλογικών αρχών, οι οποίες στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ ανέρχονταν σε περίπου 700, χωρίς να υπολογίζονται οι διαιτητές¹⁴⁹.

Για να αναλάβει κάποιος δημόσιο αξίωμα θα έπρεπε να είναι Αθηναίος πολίτης και να έχει συμπληρώσει το 30^ο έτος της ηλικίας. Παράλληλα υπήρχαν και οι εξής θεμελιώδεις αρχές ανάληψης δημοσίων αξιωμάτων:

- Η ανάθεση των αξιωμάτων γινόταν με κλήρωση. Αιρετοί ήταν μόνο οι στρατιωτικοί αξιωματούχοι, ο *ταμίας στρατιωτικών*, οι *ταμίες επί των θεωρικών* και ο *επιμελητής των κρηνών*. Η εκλογή στις αρχές αφορούσε όλους τους πολίτες: γινόταν από όλους για όλους και όλοι είχαν το δικαίωμα να ασκήσουν κάθε αξίωμα.
- Το ίδιο άτομο δεν επιτρεπόταν να ασκήσει δυο φορές το ίδιο αξίωμα. Οι στρατιωτικοί άρχοντες και οι άρχοντες *επί των θεωρικών* και *επί τη διοικήσει* εξαιρέθηκαν από αυτόν τον κανόνα. Κάθε αξίωμα έπρεπε να έχει ετήσια θητεία εκτός από τους άρχοντες *επί των θεωρικών* και *επί τη διοικήσει* που είχαν τετραετή θητεία.
- Οι αξιωματούχοι δεν έπρεπε να έχουν αποφασιστικές αρμοδιότητες αλλά να τεκμηριώνουν τις αποφάσεις της Εκκλησίας του Δήμου και δικαιούνταν χρηματική αποζημίωση για την άσκηση των καθηκόντων τους.

---

¹⁴⁹ Μ. Β. Σακελλαρίου, ό.π., σ. 187 –212, Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη, *Έλεγχος...*, ό.π., σ. 39- 66, Μ. Η. Hansen, «Seven Hundred archai in Classical Athens» στο *Greek, Roman and Byzantine Studies* 21, 1980, σ. 151-173.

- Όλοι οι αξιωματούχοι υποβάλλονταν στον θεσμό της *δοκιμασίας* και μετά το τέλος της θητείας τους υπόκεινταν σε λογοδοσία για τον τρόπο διαχείρισης της θητείας τους (ευθύναι).
- Υπήρχε συλλογικότητα στην άσκηση των καθηκόντων τους. Κανένα αξίωμα δεν ήταν ισόβιο και για την ανάληψη αξιώματος δεν έπρεπε να λαμβάνεται υπόψη η οικονομική κατάσταση των πολιτών.

Από τα σημαντικότερα αξιώματα ήταν αυτά των *Δέκα Στρατηγών* και των *Εννέα Αρχόντων*¹⁵⁰. Οι *Δέκα Στρατηγοί* διοικούσαν τον στρατό, βοηθούμενοι από τους *ναύαρχους* όταν επρόκειτο για θέματα που αφορούσαν τον στόλο και από τους *ιπάρχους* όταν επρόκειτο για ζητήματα σχετικά με το ιππικό. Οι *Εννέα Άρχοντες* δεν είχαν οργανική ενότητα, αλλά αντίθετα ήταν τρεις ατομικές αρχές και μια συλλογική εξαμελής:

- Ο *Άρχων*: Ήταν εγγυητής της περιουσίας των πολιτών. Φρόντιζε τον οίκο και την οικογένεια και προστάτευε τα δικαιώματα των αδυνάτων μελών της κοινότητας (π.χ. ορφανά). Οργάνωνε θεατρικούς διαγωνισμούς (*αγώνες*) και ορισμένες θρησκευτικές εορτές.
- Ο *Πολέμαρχος*: Στην αρχή της δημοκρατίας ήταν ο αρχηγός του στρατού. Έπειτα έχασε αυτό το δικαίωμα, προς όφελος των *Δέκα Στρατηγών* και είχε κυρίως καθήκοντα που σχετιζόνταν με τους μετοίκους.
- Ο *Βασιλεύς*: Οι αρμοδιότητες του σχετιζόταν κυρίως με δραστηριότητες λατρευτικού περιεχομένου: Είχε την επιμέλεια των *Ελευσινίων Μυστηρίων*. Έκρινε διαφορές μεταξύ προσώπων που διεκδικούσαν μια παραδοσιακή ιερωσύνη σχετιζόμενη με την λατρεία κάποιας θεότητας. Αποφάσιζε τον

¹⁵⁰ Οι υπόλοιποι άρχοντες ήταν οι εξής:

Άρχοντες επί των πολεμικών: Ταξίαρχοι, Ίππαρχοι, Φύλαρχοι, Ίππαρχος εις Λήμνον, Καταλογείς, Επιμεληταί νεωρίων, Αποστολείς, Ναυπηγοί – Αρχιτέκτονες επί τας ναύς, Ταμίας των τριηροποιών
Άρχοντες με δικαστικές αρμοδιότητες: Ένδεκα, Τριάκοντα, Ναυτοδίκαι, Ξενοδίκαι, Εισαγωγείς, Διαιτηταί

Άρχοντες με θρησκευτικές αρμοδιότητες: Αθλοθέται, Επιμεληταί, Επιμεληταί Μυστηρίων, Ιεροποιοί κατ' ενιαυτόν, Ιεροποιοί επί τα εκθύματα, Δήμαρχος εις Πειραιά και Άρχων εις Σαλαμίνα

Άρχοντες με οικονομικές αρμοδιότητες: Η δημοκρατία παρέλαβε τις αρχές των Ταμίων της Αθήνας, των Κωλακρετών και των Πωλητών. Βαθμιαία δημιούργησε και πολλές άλλες που διατηρήθηκαν για μεγαλύτερα ή μικρότερα χρονικά διαστήματα.

Άρχοντες επί των δημοσίων έργων: Επιστάται, Ιερών επισκευασταί, Οδοποιοί, Κρηνών επιμελητής

Άρχοντες με αστυνομικές, αγορανομικές και παρόμοιες αρμοδιότητες: Αστυνόμοι, Αγορανόμοι, Μετρονόμοι, Σιτοφύλακες, Επιμεληταί του εμπορίου.

αποκλεισμό πολίτη από θρησκευτικές λατρείες. Κατέθεταν σ' αυτόν *γραφές ασέβειας*, όπως άλλωστε και τις υποθέσεις ανθρωποκτονιών.

- Οι έξι *Θεσμοθέται*: Η εξαμελής αυτή αρχή είχε αρμοδιότητες δικαστικού περιεχομένου. Αποτελούσαν το κεντρικό όργανο ρυθμίσεως λειτουργίας των ηλιαστικών δικαστηρίων. Στον δημόσιο τομέα χειρίζονταν τις διώξεις της *εισαγγελίας* και της *προβολής* και τις μηνύσεις τύπου *γραφής*.

1 δ. Ηλιαία, Άρειος Πάγος και Εφέτες

Θεμέλιο της Αθηναϊκής Δημοκρατίας ήταν και η άσκηση της δικαστικής εξουσίας από τον λαό. Ένα κριτήριο διάκρισης των δικαστηρίων της κλασικής Αθήνας ήταν ο τρόπος συγκρότησης τους¹⁵¹. Πρώτον υπήρχαν τα δικαστήρια του κυρίαρχου λαού: Τα Ηλιαστικά Δικαστήρια, η Εκκλησία του Δήμου και η Βουλή των Πεντακοσίων (στο πλαίσιο των δικαστικών τους αρμοδιοτήτων). Δεύτερον υπήρχαν τα δικαστήρια που συγκροτούνταν από μέλη συγκεκριμένης προέλευσης και ήταν ισόβια: Άρειος Πάγος και Εφέτες. Τρίτον υπήρχαν τα δικαστήρια κοινών αρχόντων που αναδεικνύονταν με κλήρο και θήτευαν για ένα έτος¹⁵².

Το κατ' εξοχήν δικαστήριο της κλασικής Αθήνας ήταν η Ηλιαία, που ίδρυσε ο Σόλων¹⁵³. Η Σολώνεια Ηλιαία εκδίκαζε προσφυγές πολιτών εναντίον δικαστικών αποφάσεων αρχόντων, ενώ η δημοκρατική Ηλιαία έλαβε τις περισσότερες δικαστικές αρμοδιότητες που αφαιρέθηκαν από τον Άρειο Πάγο και τους Εννέα Άρχοντες. Αυτές κάλυπταν πλέον όλο το φάσμα του δημοσίου δικαίου και ένα μεγάλο μέρος του ιδιωτικού.

Ο αριθμός των Ηλιαστών ανέρχονταν σε 6.000 και σπάνια συνεδρίαζε σε ολομέλεια, αφού η Ηλιαία ήταν διαιρεμένη σε τμήματα των 201, 401, 501, 701, 1.001, 1.501, 2.001 ή 2.501 δικαστών.

Ηλιαστές μπορούσαν να γίνουν όλοι οι Αθηναίοι πολίτες που είχαν συμπληρώσει το τριακοστό έτος της ηλικίας τους, δεν είχαν στερηθεί τα πολιτικά τους

¹⁵¹ Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 306

¹⁵² Διακρίνονταν σε αποκλειστικά δικαστήρια Βασιλέως και Φυλοβασιλέων, Τεσσαράκοντα, Εισαγωγέων, Ναυτοδικών και σε δικαστήρια αρχόντων που είχαν και άλλες αρμοδιότητες όπως οι Θεσμοθέται, οι Ένδεκα, οι Αποδέκται, οι Αστυνόμοι και οι Αγορανόμοι.

¹⁵³ Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 168-170 και Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη, *Η Απονομή της Δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2008, σ. 91-111.

δικαιώματα και δεν όφειλαν στο δημόσιο. Οι νέοι ηλιασταί έδιναν όρκο, τον *ηλιαστικό όρκο*¹⁵⁴, σε μια επίσημη τελετή που γινόταν στον Αρδηττό, και σύμφωνα με αυτόν προέκυπταν οι εξής κύριες υποχρεώσεις: Ο ηλιαστής δεσμευόταν να ψηφίζει σύμφωνα με τους νόμους (του Δράκοντα, του Σόλωνα και του Κλεισθένη) και τα ψηφίσματα του Δήμου και της Βουλής. Να ακούει τις απόψεις και των δυο αντιδίκων πλευρών και να μην δέχεται δώρα.

Τμήμα κληρωτηρίου που βρέθηκε στην αρχαία Αγορά.
Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς.

Ο Άρειος Πάγος¹⁵⁵, μέχρι και τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη το 462 π.Χ, αποτελούσε ένα σημαντικό πολιτικό όργανο με απεριόριστες αρμοδιότητες. Μετά τις μεταρρυθμίσεις όμως, περιορίστηκε στο να εκδικάζει μόνο τις «φονικές δίκες», διότι οι πολιτικές και δικαστικές αρμοδιότητές του μεταβιβάστηκαν στην Εκκλησία του

¹⁵⁴ «Θα ψηφίσω σύμφωνα με τους νόμους και τα ψηφίσματα του δήμου των Αθηναίων και της Βουλής των Πεντακοσίων. Δεν θα ψηφίσω για τον τύραννο ούτε για την εγκαθίδρυση ολιγαρχίας. Αν κάποιος καταλύσει τη δημοκρατία στην Αθήνα προτείνει ή ψηφίσει νόμο εναντίον του δημοκρατικού πολιτεύματος, δεν θα συμμορφωθώ. Δεν θα επιψηφίσω ούτε την άφεση ιδιωτικών χρεών, ούτε τον αναδασμό της γής που ανήκει στους Αθηναίους ή των κατοικιών τους. Δεν θα επαναφέρω του εξοριστούς, ούτε όσους καταδικάστηκαν σε θάνατο. Δεν θα εκδιώξω πολίτες που κατοικούν στην πόλη, εάν δεν το επιτρέπουν οι ισχύοντες νόμοι και τα ψηφίσματα του δήμου των Αθηναίων, ούτε εγώ ο ίδιος, ούτε θα επιτρέψω σε άλλον να το κάνει. Δεν θα επιτρέψω να ονομαστεί άρχων άτομο που οφείλει να λογοδοτήσει για αξίωμα που άσκησε προηγουμένως, εάν διετέλεσε μεταξύ των εννέα αρχόντων, ιερομνήμων, μεταξύ των αρχών που κληρώνονται την ίδια μέρα με τους εννέα άρχοντες, κήρυξ, μέλος αποστολής σε ξένο κράτος, ή εκπρόσωπος της πόλης σε διάσκεψη. Δεν θα επιτρέψω σε έναν πολίτη να ασκήσει δύο φορές την ίδια αρχή, ούτε να ασκήσει δύο αξιώματα μέσα στον ίδιο χρόνο. Δεν θα δεχθώ να δωροδοκηθώ λόγω της ηλιαστικής μου ιδιότητας, ούτε άμεσα, ούτε έμμεσα, μέσω ενός τρίτου άνδρα ή γυναίκας, εν γνώσει μου. σε καμία περίπτωση και κατά κανένα τρόπο. Συμπλήρωσα την ηλικία των τριάντα ετών. Θα ακούω με την ίδια προσοχή τον κατηγορο και τον κατηγορούμενο και θα ψηφίσω αποκλειστικά και μόνο επάνω στο αντικείμενο της διώξεως. Επιβολή όρκου στο όνομα του Δία, του Ποσειδώνα και της Δήμητρας. Αφανισμός για όποιον τον παραβαίνει, για τον ίδιο και τη γενιά του, πολλά αγαθά για αυτόν που τον τηρεί.»

¹⁵⁵ Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη, *Η Απονομή της Δικαιοσύνης*, ό.π., σ. 80 επ.

Δήμου, την Βουλή των Πεντακοσίων και την Ηλιαία. Τα μέλη του, περίπου 150, ήταν ισόβια και αποτελούνταν από πολίτες που είχαν διατελέσει άρχοντες¹⁵⁶.

Χάλκινες δικαστικές ψήφοι που φέρουν την επιγραφή ΨΗΦΟΣ ΔΗΜΟΣΙΑ. Ο συμπαγής άξονας σημαίνει αθώωση, ενώ ο κούλος καταδίκη.

Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς.

Τα δικαστήρια των 51 Εφετών¹⁵⁷, το Παλλάδιον, το Δελφίνιον και το δικαστήριο στη Φρεαττύδα, δίκασαν περιπτώσεις ανθρωποκτονίας πρώτον, Αθηναίου πολίτη που είχαν προκληθεί ακούσια ή με ελαφρυντικές συνθήκες και δεύτερον, όταν το θύμα ήταν μέτοικος, ξένος ή δούλος. Η σύνθεση των Εφετών, πιθανολογείται, πως στην κλασική Αθήνα, αποτελούνταν από Αεροπαγίτες, οριζόμενους με κλήρο και όχι με εκλογή. Τα ονόματα των δικαστηρίων των Εφετών, προέκυψαν από τις τοποθεσίες στις οποίες συνεδρίαζαν.

2. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ, ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

Από τις πιο σημαντικές υποχρεώσεις του πολίτη στην κλασική Αθήνα, ήταν και οι στρατιωτικές. Μετά τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα και οι φτωχότεροι πολίτες,

¹⁵⁶ Επώνυμοι, Πολέμαρχοι, Βασιλείς ή Θεσμοθέται.

¹⁵⁷ Μ. Β. Σακελλαρίου, ό.π., σ. 186 και Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη, *Η απονομή της δικαιοσύνης*, σ. 82-88.

οι *θήτες*, μπορούσαν να συμμετέχουν στην υπεράσπιση της πόλης με τον ίδιο τρόπο που συμμετείχαν και οι πολίτες των τριών πρώτων τάξεων¹⁵⁸.

Επί 42 χρόνια όλοι οι Αθηναίοι που ήταν ικανοί να φέρουν όπλα, ήταν στην διάθεση της πατρίδας τους. Από αυτά τα 42 χρόνια, τα δυο πρώτα (18 έως 20) υπηρετούσαν ως εφήβοι και το τελευταίο υπηρετούσαν ως διαιτητές¹⁵⁹. Επομένως το κυρίως στράτευμα το αποτελούσαν οι σειρές από 20 έως 59 ετών. Μπροστά στο βουλευτήριο, υπήρχαν 42 χάλκινες στήλες, μια για κάθε έτος ηλικίας, στις οποίες αναφέρονταν όλα τα ονόματα των Αθηναίων που ήταν ικανοί να υπηρετήσουν. Οι εφήβοι και οι μεγαλύτεροι των 50 ετών δεν μετείχαν σε εκστρατείες εκτός Αττικής¹⁶⁰.

Ο θεσμός της εφηβείας ήταν κάτι σαν τη σημερινή στρατιωτική θητεία. Άρχιζε στα δεκαοκτώ και διαρκούσε για δυο χρόνια. Ήταν ένα σύστημα αγωγής του νέου πολίτη, μια μεταβατική περίοδος για να διαμορφωθούν οι νέοι ως πολίτες και σ' αυτή τη διαμόρφωση η στρατιωτική εκπαίδευση αποτελούσε ουσιώδες στοιχείο.

Οι εφήβοι υπάγονταν στην δικαιοδοσία των στρατηγών και αρχηγός τους ήταν ο «κοσμητής», τον οποίο βοηθούσαν οι δέκα «σωφρονιστές»¹⁶¹. Η εκκλησία χειροτονούσε επίσης δύο «παιδοτρίβες» και τέσσερις ειδικούς διδασκάλους (οπλομάχο, τοξότη, ακοντιστή, καταπελταφέτη ή αφέτη) οι οποίοι μάθαιναν τις αντίστοιχες τέχνες στους εφήβους. Άρχιζαν την θητεία τους το μήνα Βοηδρομιώνα και τις πρώτες μέρες επισκέπτονταν όλα τα ιερά της Αττικής. Σε ένα από αυτά έδιναν και τον καθιερωμένο τους όρκο¹⁶².

Η στράτευση των εφήβων, οι επιστρατεύσεις και η εκλογή των αξιωματούχων γινόταν με βάση την διαίρεση του Κλεισθένη σε φυλές και δήμους. Κάθε φυλή σχημάτιζε ένα σώμα που αποκαλούνταν *τάξις* και αποτελούνταν από 1300 άνδρες.

¹⁵⁸ C. Mossé, *Ο πολίτης...*, ό.π., σ. 71.

¹⁵⁹ Ο θεσμός της διαιτησίας ήταν η εξώδικη ρύθμιση κάποιων υποθέσεων, με σκοπό την αποφυγή δαπανών και καθυστέρησης τέλεσης του δικαστηρίου.

¹⁶⁰ Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη, *Ηλικία και δίκαιο*, ό.π., σ. 140-142.

¹⁶¹ Ένας για κάθε φυλή.

¹⁶² «Δεν θα ντροπιάσω τα ιερά όπλα μας, ούτε θα εγκαταλείψω το σύντροφό μου όπου κι αν βρίσκομαι. Θα υπερασπίζομαι τα δικαιώματα των θεών και των ανθρώπων και όταν πεθάνω δεν θα αφήσω την γενέτειρά μου μικρότερη, αλλά μεγαλύτερη και καλύτερη, όσο μπορώ εγώ ο ίδιος και με τη βοήθεια όλων. Θα σέβομαι τους εκάστοτε ηγεμόνες και τους θεσμούς που υπάρχουν και όλους τους άλλους που μπορεί να θεσπισθούν στο μέλλον. Και αν κάποιος προσπαθήσει να καταλύσει τους θεσμούς, θα του αντισταθώ όσο μπορώ και με τη βοήθεια όλων. Θα τιμώ τη λατρεία των πατέρων μου. Μάρτυρές μου οι θεοί Άγραυλος, Εστία, Ενώ, Ενώλιος, Άρης και η Αθηνά η Πολεμική, ο Ζεύς, η Θαλλώ, η Αυξώ, η Ηγεμόνη, ο Ηρακλής και τα σύνορα της γενέτειράς μου, το σιτάρι, το κριθάρι, τα αμπέλια, οι ελιές και οι συκιές» Σοφία Αδάμ-Μαγνήσαλη, *Ηλικία και Δίκαιο*, ό.π., σ. 136.

Διοικούνταν από τον ταξίαρχο¹⁶³. Κάθε μια από τις δέκα τάξεις διαιρούνταν σε δέκα λόχους και κάθε λόχος είχε εκατό άνδρες. Ο λόχος διοικούνταν από τον λοχαγό.

Ο αθηναϊκός στρατός διέθετε ιππικό και στόλο. Το ιππικό ήταν διαιρεμένο σε δέκα μονάδες που ονομαζόταν *φυλές*, με 100 ιππείς η κάθε μια. Διοικητές των φυλών ήταν οι δέκα φύλαρχοι και ανώτατοι αρχηγοί οι δυο ίππαρχοι. Στο ιππικό στρατεύονταν πολίτες των δυο ανωτέρων τάξεων. Στον στόλο όμως είχαν την δυνατότητα να στρατεύονται και οι θήτες. Στον Αθηναϊκό στόλο την ηγεσία αναλάμβαναν οι τριήραρχοι, οι οποίοι δεν εκλέγονταν από τον λαό αλλά οριζόταν από τους στρατηγούς. Το σύστημα της τριηραρχίας υποχρέωνε τον πλούσιο πολίτη να καλύψει τα έξοδα συντήρησης και εξοπλισμού μιας τριήρους και να αναλάβει τη διοίκηση του πλοίου.

Την ανώτερη ηγεσία του στρατού ασκούσαν οι δέκα στρατηγοί και οι Αθηναίοι είχαν την δυνατότητα ακόμη και κατά την διάρκεια κάποιας εκστρατείας να τους αλλάξουν. «Ο στρατηγός που ηγείτο μιας αποστολής ήταν κατά κύριο λόγο ένας από τους άρχοντες της πόλης και όχι ένας επαγγελματίας του πολέμου και ως τέτοιος όφειλε να δίνει αναφορά στους στρατιώτες του»¹⁶⁴.

Αλλά και η θρησκευτική εξουσία δεν ήταν αποκομμένη από το κράτος. Οι ιερείς ήταν άρχοντες σαν όλους τους άλλους που εκλέγονταν ή κληρώνονταν. Στην κλασική Αθήνα, η διαπλοκή κράτους και θρησκείας ήταν αποτέλεσμα όχι της επικρατήσεως της θρησκευτικής εξουσίας στους χώρους των πολιτικών λειτουργιών, αλλά αντίθετα είχαμε την διείσδυση του κράτους στον χώρο της θρησκείας¹⁶⁵.

Η Αθηναϊκή Δημοκρατία δημιούργησε πολλές αρχές με θρησκευτικές αρμοδιότητες, όπως οι Αθλοθέται, οι Επιμεληταί, οι Επιμεληταί Μυστηρίων, οι Ιεροποιοί κατ'ενιαυτόν, οι Ιεροποιοί επί τα εκθύματα, ο Δήμαρχος εις Πειραιά και ο Αρχων εις Σαλαμίνα. Αρμοδιότητες θρησκευτικού χαρακτήρα, όπως ήδη αναφέραμε είχαν επίσης και οι *Αρχων*, *άρχων Βασιλεύς* και *Πολέμαρχος*.

Οι θρησκευτικές τελετουργίες, τελούνταν πάντα υπό την εποπτεία του κράτους, με νομοθετικές και διοικητικές διαδικασίες, στις οποίες εμπλέκονταν εκτός από τους προαναφερόμενους άρχοντες και ο Δήμος και η Βουλή με διαφορετικές αρμοδιότητες ο καθένας.

¹⁶³ Οι ταξίαρχοι ήταν δέκα και εκλέγονταν ένας από κάθε φυλή.

¹⁶⁴ C. Mossé, *Ο πολίτης*, ό.π., σ. 72.

¹⁶⁵ Μ. Β. Σακελλαρίου, ό.π., σ. 274-275.

Το Δωδεκάθεο, οι δώδεκα θεοί του Ολύμπου, συνιστούσε τον πυρήνα της λατρείας στην κλασική Αθήνα¹⁶⁶. Τα Ελευσίνια Μυστήρια, αποτελούσαν μία λατρεία που σχετιζόταν με τη θεά Δήμητρα και την κόρη της Περσεφόνη. Υπάγονταν στην δικαιοδοσία του Βασιλέως και με αυτόν συνεργάζονταν οι Επιμεληταί Μυστηρίων. Κατά την διάρκεια των Μυστηρίων η Βουλή συνεδρίαζε στην Ελευσίνα. Επίσης στην δικαιοδοσία του Βασιλιά υπαγόταν και η πανήγυρις των Διονυσίων Επιληναίων. Τα Θαργήλια, πανάρχαια εορτή, υπάγονταν στις αρμοδιότητες του Άρχοντος, όπως και τα Μεγάλα Διονύσια. Τα Παναθήναια, αποτελούσαν τη σημαντικότερη γιορτή στην Αθήνα και τελούνταν προς τιμήν της θεάς Αθηνάς. Τελούνταν κάθε τέσσερα χρόνια, κατά τον μήνα Εκατομβαιώνα (Ιούλιο–Αύγουστο) και απαιτούσαν την συνεργασία πολλών αρχών. Οι πολίτες όφειλαν να συμμετέχουν στις γιορτές αυτές, όπως όφειλαν να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή της πόλης.

Η διαπλοκή κράτους θρησκείας δεν περιοριζόταν μόνο στην τέλεση θρησκευτικών τελετουργιών. Οι βουλευτές και οι άρχοντες αναλάμβαναν τα καθήκοντα τους έπειτα από ιεουργίες. Κάθε συνεδρίαση του Δήμου, της Βουλής, του Άρειου Πάγου, των ηλιαστικών Δικαστηρίων και γενικά των αρχών άρχιζε με ιεουργίες. Αν οι οίωνοι δεν ήταν καλοί η συνεδρίαση αναβαλλόταν. Καμία συνεδρίαση και καμία αρχή δεν εργαζόταν τις αποφράδες ημέρες και ο φόβος του μιάσματος δεν ήταν μόνο ιδιωτικός, αλλά αντίθετα οι νόμοι του κράτους απαγόρευαν την κυκλοφορία σε δημόσιους χώρους όσων είχαν διαπράξει ανθρωποκτονία.

Η θρησκευτική ζωή του πολίτη ξεκινούσε με την παρουσίαση του γιού από τον πατέρα στην φρατρία, κατά την διάρκεια των Απατουρίων, που περιελάμβανε τέλεση θυσίας και συμπόσιο. Η είσοδος του μελλοντικού πολίτη στην εφηβεία συνοδευόταν από επίσκεψη σε όλα τα ιερά της Αττικής και τον όρκο των εφήβων που είχε και θρησκευτικό χαρακτήρα. Το τέλος της εφηβείας και η ουσιαστική είσοδος στο πολιτικό σώμα σήμαινε και την υποχρέωση του πολίτη να συμμετέχει στην θρησκευτική ζωή της πόλης, όπου θρησκεία και κράτος ήταν διαπλεκόμενες έννοιες.

Δεν ίσχυε όμως το ίδιο και για την σχέση του πολίτη με την οικονομία¹⁶⁷. Σύμφωνα με την Mossé «...οι οικονομικές δραστηριότητες ακόμη και αν πρακτικά

¹⁶⁶ Για τη θρησκεία κατά την κλασική εποχή βλ. W. Burkert, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία: Αρχαϊκή και κλασική εποχή*, Αθήνα 1993.

¹⁶⁷ Για την σχέση οικονομίας κοινωνίας στην κλασική Αθήνα βλ. αναλυτικά M. I. Finley, *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1988, σ. 132-154.

εξασφάλιζαν την επιβίωση των πολιτών, έπαιζαν πολύ μικρό ρόλο στον καθορισμό της πολιτικής ιδιότητας»¹⁶⁸.

Είναι γνωστό πως οι εμπορικές δραστηριότητες και κυρίως οι τραπεζιτικές ασκούσαν κυρίως από τους μετοίκους, ενώ η χειρωνακτική εργασία ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την εργασία των δούλων. Επομένως η οικονομική δραστηριότητα του πολίτη, ως επέκταση της επαγγελματικής του δραστηριότητας, δεν είχε σχέση με τον προσδιορισμό της πολιτικής του ιδιότητας. Σε επίπεδο όμως οργάνωσης των δημοσίων οικονομικών, σε ό,τι αφορά δαπάνες και έσοδα, η πόλη της Αθήνας, είχε ένα οργανωμένο σύστημα.

Οι κυριότερες δαπάνες της κλασικής Αθήνας, αφορούσαν τα πολεμικά κονδύλια και τα δημόσια έργα¹⁶⁹. Παράλληλα η Αθηναϊκή δημοκρατία φρόντιζε για τα θύματα πολέμου και τους άπορους πολίτες. Τα «θεωρικά» ήταν χρήματα που πρόσφερε η Αθήνα στους άπορους πολίτες της, προκειμένου να παρακολουθούν τις θεατρικές παραστάσεις που οργανώνονταν στη διάρκεια των μεγάλων εορτών της. Παράλληλα διέθετε χρήματα που αποσκοπούσαν στην ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος. Τέτοιες δαπάνες αφορούσαν κυρίως, τις χρηματικές αποζημιώσεις για την ανάληψη δημοσίων καθηκόντων.

Από την άλλη, οι πηγές των δημοσίων εσόδων ήταν αρκετές. Εκτός από τα έσοδα τα οποία προέρχονταν από την εκμετάλλευση της κρατικής γης, όπως για παράδειγμα η ενοικίαση γης και ακινήτων σε μετοίκους και ακτήμονες πολίτες ή η εκμετάλλευση των μεταλλείων του Λαυρίου, η Αθηναϊκή δημοκρατία φρόντιζε να ενισχύσει τα έσοδα της από τις εισφορές των πόλεων της Αθηναϊκής Συμμαχίας.

Η κλασική Αθήνα απέφυγε την άμεση φορολογία των πολιτών της. Μόνο οι μέτοικοι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν ένα ειδικό φόρο το *μετοίκιον*. Οι πολίτες όμως είχαν δύο οικονομικές υποχρεώσεις: τις λειτουργίες και την εισφορά¹⁷⁰.

Οι λειτουργίες ήταν ετήσιες προσωπικές οικονομικές υποχρεώσεις που αναλάμβαναν οι πιο πλούσιοι πολίτες και οι κυριότερες από αυτές ήταν η χορηγία, η γυμνασιαρχία και η τριηραρχία. Η χορηγία αφορούσε τις δαπάνες του χορού στις δραματικές παραστάσεις, η γυμνασιαρχία την ανάληψη των εξόδων μια αθλητικής διοργάνωσης και η τριηραρχία τον εξοπλισμό ενός πλοίου.

¹⁶⁸ C. Mossé, *Ο πολίτης...*, ό.π., σ. 64.

¹⁶⁹ M. B. Σακελλαρίου, ό.π., σ. 257–258.

¹⁷⁰ A. Μήλιος, ό.π., σ. 97-102.

Η ανάθεση των λειτουργιών στους πολίτες γινόταν με απόφαση της Εκκλησίας του Δήμου και ο αποδέκτης απεκόμιζε δόξα. Μπορούσε όμως να αμφισβητήσει την απόφαση με το σκεπτικό της πρόσφατης ανάληψης άλλης λειτουργίας ή με τον ισχυρισμό ότι υπάρχει άλλος πολίτης πιο πλούσιος από αυτόν.

Η εισφορά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ο μόνος φόρος της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Επιβλήθηκε εκτάκτως κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και αποτελούσε φόρο περιουσίας, έτσι ώστε να καλυφθούν τα έκτακτα έξοδα του πολέμου.

Τιμητικό ψήφισμα για δύο χορηγούς από το δήμο της Αιξωνής (313-312 π.Χ.). Στην ανάγλυφη παράσταση εικονίζεται ο δαφνοστεφανωμένος Διόνυσος καθιστός και απέναντί του ένας σάτυρος να στέκεται κρατώντας οινοχόη. Στο επιστόλιο κρέμονται πέντε προσωπεία. Από αριστερά: το προσωπείο του δύστροπου πατέρα, της γριάς γυναίκας, του πονηρού δούλου, του αγένιου νέου και της νέας με την κοντή κόμη.

Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Η ΑΤΙΜΙΑ ΩΣ ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

«Εάν τις Αθηναίων λαμβάνη παρά τινος, ἢ αὐτὸς διδῶ ἑτέρῳ, ἢ διαφθείρη τινὰς ἐπαγγελλόμενος, ἐπὶ βλάβῃ τοῦ δήμου ἢ ἰδίᾳ τινὸς τῶν πολιτῶν, τρῶπῳ ἢ μηχανῇ ἤτιμιον, ἄτιμος ἔστω καὶ παῖδες καὶ τὰ ἐκείνου».

Δημοσθένης, *Κατὰ Μειδίου*, 113

Στην κλασική Αθήνα οι νόμοι θέσπιζαν τις εξής ποινές¹⁷¹: Θανατική, εξορία, φυλάκιση, χρηματικές ποινές (πρόστιμο και δήμευση περιουσίας) και ατιμία. Η ποινή της ατιμίας εμφανίζεται διαχρονικά με δύο μορφές: Ως καθαυτή ατιμία στην κλασική εποχή και ως θέση εκτός νόμου και κοινωνίας κατά την αρχαϊκή εποχή. Δεν υφίσταται συνέχεια μεταξύ της ατιμίας της αρχαϊκής εποχής με αυτήν της κλασικής. Η ατιμία της κλασικής εποχής σχετίζεται με τον περιορισμό πολιτικών, ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, για λόγους που προσβάλλουν έμμεσα ή άμεσα την πολιτεία¹⁷².

Συγκεκριμένα ο άτιμος στην κλασική εποχή δεν είχε το δικαίωμα να εισέρχεται στην αγορά και στα ιερά, με περαιτέρω αποτέλεσμα τον περιορισμό της άσκησης δικαστικών καθηκόντων, μιας και τα δικαστήρια ήταν μέσα στην αγορά και ουσιαστικά την μη συμμετοχή στις θυσίες. Ακόμη περισσότερο όμως, στους άτιμους όχι μόνο δεν επιτρεπόταν το δικαίωμα προτάσεως νόμων και ψηφισμάτων, αλλά απαγορευόταν να ομιλούν ενώπιον της Βουλής των Πεντακοσίων και να συμμετέχουν στις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου. Επίσης ο άτιμος απαγορευόταν να αναλάβει οποιοδήποτε δημόσιο αξίωμα.

¹⁷¹ Μαρία Γιούνη, *Ατιμος Έστω Ατιμος Τεθνάτω, Συμβολή στη μελέτη της ποινής της ατιμίας και της θέσης εκτός νόμου στο αττικό δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 33.

¹⁷² Στο ίδιο, σ. 109–148.

Ουσιαστικά με την ποινή της ατιμίας, αφαιρούνται από τον πολίτη όλα εκείνα τα δικαιώματα, με τα οποία τον τιμά η πόλη και επομένως η ατιμία δεν επιφέρει μόνο περιορισμό στα δικαιώματα του πολίτη, αλλά ακόμη περισσότερο περιορίζει όλες εκείνες τις δραστηριότητες με τις οποίες ο καθένας διαμόρφωνε ένα «status τιμής». «Αντίθετο του άτιμος», αναφέρει η Μ. Γιούνη, «είναι ο επίτιμος, δηλαδή εκείνος που έχει την πλήρη απόλαυση των δικαιωμάτων που του παρέχει η πόλις, αλλά και η λέξη πολίτης λειτουργεί ως συνώνυμο του επίτιμος και αντίθετο του άτιμος, αφού ο πληττόμενος με την ποινή της ατιμίας ουσιαστικά παύει να είναι πολίτης»¹⁷³.

Η ποινή της ατιμίας επιβάλλεται ως ποινική κύρωση με απόφαση δικαστηρίου. Για τους άτιμους που καταπατούσαν τους περιορισμούς που απέρρεαν από την ατιμία, προβλεπόταν οι διαδικασίες της *ενδείξεως*, της *απαγωγής* και της *εφηγήσεως*¹⁷⁴.

Ο Biscardi, κάνει διάκριση της ατιμίας σε ολική και μερική και περαιτέρω διάκριση της ολικής σε απόλυτη και σχετική¹⁷⁵. Η ολική απόλυτη ατιμία συνεπαγόταν την πλήρη απώλεια της δικαιοπρακτικής ικανότητας και επιβαλλόταν για όσους:

- Επεδίωκαν να εγκαθιδρύσουν τυραννίδα ή συνεργάζονταν με τυράννους.
- Πρότειναν αλλαγές στην υπάρχουσα νομοθεσία χωρίς να τηρούν την ανάλογη διαδικασία.
- Ασκούσαν δημόσια εξουσία ενώ ήταν οφειλέτες του δημοσίου.
- Απέκρυπταν την ξενική καταγωγή μιας γυναίκας και την έδιναν για σύζυγο σε Αθηναίο πολίτη.
- Φόνευαν πρόσωπο στο οποίο η πόλη είχε εγγυηθεί το απαραβίαστο.

Η ολική σχετική ατιμία, κατά τον Biscardi, συνεπαγόταν την απώλεια ορισμένων μόνο δικαιωμάτων και η μερική ατιμία μια πιο περιορισμένη μείωση της δικαιοπρακτικής ικανότητας.

Σύμφωνα με την Μ. Γιούνη¹⁷⁶, που στηρίζεται στον Ανδοκίδη, υφίσταται η *παντάπασι* ατιμία, που επιβάλλεται ως καθολική στέρηση όλων των δικαιωμάτων του

¹⁷³ Στο ίδιο, σ. 86.

¹⁷⁴ Χαρακτηριστικό της *απαγωγής* είναι ότι ο «βουλόμενος» συλλάμβανε ο ίδιος τον ύποπτο και τον παρέδιδε στους αρμόδιους άρχοντες. Στην *ένδειξιν* έχουμε απλώς καταγγελία και όχι οπωσδήποτε σύλληψη και κατά την *εφήγησιν* ο βουλόμενος έκανε την καταγγελία στις αρχές, οι οποίες προέβαιναν στην σύλληψη.

¹⁷⁵ A. Biscardi, ό.π., σ. 147-150.

¹⁷⁶ Μαρία Γιούνη, ο.π., σελ. 229.

πολίτη και φαίνεται να ταυτίζεται με την ολική απόλυτη ατιμία που αναφέρει ο Biscardi και η *κατά προστάξεις* ατιμία που συνίσταται στη στέρηση ορισμένων μόνο επιμέρους δικαιωμάτων και φαίνεται να ταυτίζεται με τη μερική ατιμία και την ολική σχετική ατιμία που αναφέρει ο Biscardi. Παράλληλα η Μ. Γιούνη αναφέρει και τον όρο *καθάπαξ ατιμία* που σχετίζεται με τη χρονική διάρκεια της ατιμίας.

1. ΟΛΙΚΗ ΑΤΙΜΙΑ (ΠΑΝΤΑΠΑΣΙΝ ΑΤΙΜΙΑ)

1 α. Οφειλή χρημάτων στο δημόσιο

Μια σημαντική κατηγορία πολιτών στους οποίους επιβαλλόταν η ποινή της ατιμίας, ήταν οι οφειλέτες του δημοσίου¹⁷⁷, οι οποίοι διακρίνονταν σε δυο κύριες κατηγορίες: Πρώτον σε αυτούς που όφειλαν πρόστιμο, στην καταβολή του οποίου υποχρεώθηκαν έπειτα από καταδίκη δικαστηρίου ή άλλης αρχής και δεύτερον σε εκείνους που όφειλαν από συμβατική υποχρέωσή τους προς το δημόσιο.

Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τους εξής:

1. τους άρχοντες, οι οποίοι κατά την διάρκεια της θητείας τους υπέπεσαν σε κάποιο παράπτωμα και καταδικάστηκαν κατά την διάρκεια της λογοδοσίας τους σε καταβολή προστίμου. Άρχοντας που κρινόταν ένοχος για κατάχρηση δημοσίου χρήματος ή για δωροδοκία καταδικαζόταν σε δεκαπλάσιο πρόστιμο του αντιστοίχου ποσού που υπεξείρεσε ή έλαβε.
2. τους πολίτες, οι οποίοι είχαν καταδικαστεί σε καταβολή προστίμου διότι είχαν στην κατοχή τους παράνομη περιουσία. Στον καταδικαζόμενο επιβαλλόταν πρόστιμο ισάξιο με την επίμαχη περιουσία.
3. τους πολίτες που είχαν καταδικαστεί σε καταβολή προστίμου για οποιοδήποτε αδίκημα.
4. τους πολίτες που είχαν καταδικαστεί σε καταβολή προστίμου από δημόσια αρχή για παρακώλυση κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων της.

Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τους εξής:

1. τους πολίτες, που έπειτα από πλειστηριασμό ενώπιον της Βουλής όπου είχαν αναλάβει την είσπραξη των φόρων, καθυστέρουσαν να τους καταβάλλουν στην

---

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 153- 176.

πολιτεία. Επίσης εδώ εντάσσονται οι ενοικιαστές των μεταλλείων και οι ενοικιαστές των κτημάτων που αποτελούσαν περιουσία των ιερών και καθυστέρουσαν την πληρωμή.

2. τους πολίτες που είχαν μπει ως εγγυητές στην κατηγορία των πολιτών, που μόλις αναφέρθηκε. Αν ούτε αυτοί πλήρωναν το χρέος θα είχαν τις ίδιες ποινές που είχε ο οφειλέτης.

Η ατιμία που επιβάλλεται στους οφειλέτες του δημοσίου επερχόταν από την στιγμή που γινόταν ληξιπρόθεσμο το χρέος, χωρίς να χρειάζεται καταδικαστική απόφαση. Το χρέος γινόταν ληξιπρόθεσμο αν κάποιος δεν το είχε εξοφλήσει μέχρι και την ενάτη πρυτανεία. Εξαίρεση αποτελούσε η περίπτωση κατά την οποία κάποιος καθυστέρουσε να πληρώσει την εισφορά, οπότε χρειαζόταν καταδικαστική απόφαση δικαστηρίου για να επέλθει ατιμία.

Η ιδιομορφία της ατιμίας που επιβαλλόταν στους οφειλέτες δημοσίου, έγκειται στο γεγονός πως δεν ήταν ισόβια. Ενώ δηλαδή η ατιμία ήταν *παντάπασιν*, δηλαδή ολική, ωστόσο δεν ήταν και *καθάπαξ*, δηλαδή ισόβια. Αντίθετα έπαυε όταν εξοφλούνταν το χρέος. Αν όμως ο οφειλέτης δεν είχε την δυνατότητα να εξοφλήσει το χρέος, τότε η ατιμία μεταβιβάζονταν στα παιδιά του. Ήταν δηλαδή κληρονομική.

1 β. Ανάρμοστος βίος και διατάραξη οικογενειακής ζωής

Όσοι δεν έδειχναν τον προσήκοντα σεβασμό στους γονείς τους, όσοι εκδίδονταν επί χρήμασι, όσοι διέπρατταν στρατιωτικά αδικήματα και εκείνοι που κατασπαταλούσαν την πατρική περιουσία διώκονταν με *γραφή* και η καταδίκη οδηγούσε στην *παντάπασιν ατιμία*¹⁷⁸.

Η Αθηναϊκή δημοκρατία, λοιπόν, δίωκε ποινικά όσους κατασπαταλούσαν την πατρική περιουσία, κακομεταχειρίζονταν τους γονείς τους, αλλά και όσους δεν εξασφάλιζαν σε αυτούς τροφή και στέγη. Εξαίρεση αποτελούσαν οι γονείς που εξέδιδαν τον ανήλικο γιό τους επί χρήμασι.

Η ανδρική πορνεία, τιμωρούνταν και αυτή και μάλιστα η ποινή της ατιμίας αφορούσε και αυτόν που δεχόταν τις υπηρεσίες του εκδιδόμενου άνδρα. Κύριο

¹⁷⁸ Για τον ανάρμοστο βίο των πολιτών που οδηγούσε στην ολική ατιμία βλ. αναλυτικά Στο ίδιο, σ. 177-188.

στοιχείο της εγκληματικής φύσης της πράξης θεωρούνταν η πληρωμή και όχι η συνεύρεση δυο ανδρών.

Συμποσιαστής ξαπλωμένος τραγουδά με την συνοδεία αυλού.
Εσωτερικό αττικής ερυθρόμορφης κύλικας του ζωγράφου του Δούριδος.
München, Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek

Σχετικά με τα στρατιωτικά εγκλήματα που τιμωρούνταν με ατιμία, διακρίνουμε τα σημαντικότερα :

1. Ρίψη ασπίδας: Όσοι εγκατέλειπαν την ασπίδα τους κατά την διάρκεια μάχης και τρέπονταν σε φυγή.
2. Αυποταξία: Όσοι εγκατέλειπαν στη μάχη τη θέση τους, στην οποία είχαν τοποθετηθεί από τους στρατηγούς.
3. Αστρατεία: Αντίστοιχη με τη σημερινή αυποταξία.
4. Δειλία: Πλημμελής εκπλήρωση στρατιωτικών υποχρεώσεων λόγω δειλίας.

Με ποινή ατιμίας τιμωρούνταν και πράξεις που σχετίζονταν με τη διατάραξη της οικογενειακής ζωής. Συγκεκριμένα τιμωρούνταν όσοι ενεργούσαν σαν κύριοι μιας ξένης γυναίκας και σύναπταν *εγγύη* με Αθηναίο πολίτη, βεβαιώνοντας ότι η γυναίκα είναι Αθηναία.

Στην Αθηναϊκή δημοκρατία δινόταν ιδιαίτερη προσοχή, όπως είδαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, ώστε η γυναίκα να είναι γνήσια Αθηναία και όχι ξένη, διότι μετά τον νόμο του Περικλή, το 451 π.Χ., παιδιά που προέρχονταν από μητέρα ξένη δεν εισέρχονταν στο σώμα των πολιτών.

Επίσης με ατιμία τιμωρούνταν και όσοι υιοθετούσαν ένα παιδί για να το απαλλάξουν από κληρονομική ατιμία και όσοι δεν απέπεμπαν από τον οίκο τους την μοιχαλίδα σύζυγό τους. «Η ιδιωτική λοιπόν ατίμωση» σύμφωνα με την Γιούνη, «φαίνεται να οδηγεί στη δημόσια ατιμία, αφού ο πολίτης που αποδέχεται την ατίμωση στο ίδιο του το σπίτι, χάνει το δικαίωμα να ασκεί δημόσια αξιώματα και να μιλά δημόσια»¹⁷⁹.

1 γ. Πράξεις κατά της Δημοκρατίας ή έμμεσης προσβολής της

Ένας νόμος του 336 π.Χ, επιβάλλει την ποινή της ατιμίας σε όποιο μέλος της Βουλής του Αρείου Πάγου συμμετέχει σε συνεδρίαση του σώματος και αποφασίζει σε εποχή που η δημοκρατία έχει καταλυθεί. Η ατιμία σε αυτήν την περίπτωση ήταν κληρονομική και συνοδευόταν από δήμευση της περιουσίας¹⁸⁰.

Η βαρύτητα αυτής της ποινής σχετιζόταν με τη βαρύτητα του εγκλήματος και αφορούσε ανθρώπους, όπως τα μέλη του Αρείου Πάγου, που παραδοσιακά έτρεφαν φιλοολιγαρχικά αισθήματα.

Επίσης ατιμία επιβάλλονταν και όταν είχαμε¹⁸¹:

- οστρακισμό και παρά την υποχρέωση όσων είχαν οστρακιστεί να παραμένουν σε περιοχή οριοθετούμενη, αυτοί δεν το έπρατταν.
- διάπραξη ασέβειας και ομολογίας της πράξης.
- περιύβριση πολιτειακού οργάνου κατά την τέλεση των καθηκόντων του.
- αποδοχή πρότασης από τον πρόεδρο της βουλής ή της εκκλησίας που αφορούσε κατάργηση νόμων ή ψηφισμάτων που νομοθετούνταν με το ίδιο κείμενο.
- καταδίκη σε *γραφή παρανόμων* για τρίτη φορά¹⁸².
- μη ανάληψη καθηκόντων διαιτητή από πολίτη και

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 216.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 221-222.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 189-191, 207- 212, 224-227.

¹⁸² Ήταν η διαδικασία προσβολής ενός προτεινόμενου νόμου με την αιτιολογία της αντισυνταγματικότητας.

- αναγγελία κήρυκα για απελευθερώσεις δούλων χωρίς να έχει επικυρωθεί η πρόταση για τιμητική στεφάνωση από ψήφισμα δήμου ή βουλής.

2. ΜΕΡΙΚΗ ΑΤΙΜΙΑ (ΚΑΤΑ ΠΡΟΣΤΑΞΕΙΣ ΑΤΙΜΙΑ)

Εκτός από την *παντάπασιν ατιμία*, που οδηγούσε στην καθολική στέρηση όλων των δικαιωμάτων, υφίστατο και η *κατά προστάξεις ατιμία* που συνίστατο στην στέρηση ορισμένων δικαιωμάτων. Μπορούμε να διακρίνουμε τα εξής πέντε είδη *μερικής ατιμίας*¹⁸³:

1. Απαγόρευση αγόρευσης στην Εκκλησία του Δήμου και την Βουλή των Πεντακοσίων: Το συγκεκριμένο μέτρο είχε επιβληθεί σε όσους στρατιώτες είχαν παραμείνει στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της τυραννίδας των τετρακοσίων το 411 π.Χ. Ουσιαστικά είχε αφαιρεθεί ο λόγος στα δύο κατεξοχήν όργανα της δημοκρατίας με το σκεπτικό ότι εκείνος που δεν διαφύλαξε την δημοκρατία όπως έπρεπε δεν είχε το δικαίωμα να κάνει χρήση των κορυφαίων θεσμών της.
2. Απαγόρευση υποβολής γραφής ή ενδείξεως: Η συγκεκριμένη κύρωση είχε σαν στόχο να περιορίσει τους κοινούς συκοφάντες. Μια μέθοδος των συκοφαντών στην κλασική Αθήνα ήταν η αστήριχτη υποβολή μηνύσεων, με μοναδικό στόχο το διασυρμό του ονόματος του κατηγορουμένου και τον εκβιασμό ώστε να πληρώσει ο κατηγορούμενος και να αποσυρθεί η μήνυση. Στους συκοφάντες επιβάλλονταν πρόστιμο και μερική ατιμία.
3. Απαγόρευση απόπλου στον Ελλήσποντο και την Ιωνία: Πρόκειται ουσιαστικά για αφαίρεση άδειας άσκησης επαγγέλματος από ανίκανους ναυτικούς που σε προηγούμενα ταξίδια τους είχαν επιδείξει αμέλεια και διακινδύνευαν ανθρώπινες ζωές. Η απαγόρευση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία διότι εδώ δεν αφαιρείται ένα πολιτικό δικαίωμα αλλά ουσιαστικά μιλάμε για στέρηση ενός ατομικού δικαιώματος.
4. Απαγόρευση άρχειν: Σχετίζεται με την καταψήφιση του υποψηφίου κατά την διάρκεια της δοκιμασίας των αρχόντων. Ο αποκλεισμός είχε ατιμωτικό χαρακτήρα και ισοδυναμούσε με μερική ατιμία. Όποιος όμως είχε

¹⁸³ Μαρία Γιούνη, *Ατιμος έστω*, ό.π., σ. 229 –238.

αποδοκιμαστεί για ένα συγκεκριμένο αξίωμα, μπορούσε να υποβάλλει υποψηφιότητα για κάποιο άλλο.

5. Απαγόρευση εισόδου στην αγορά: Σύμφωνα με την Μ. Γιούνη «εύλογα δημιουργείται η απορία γιατί ο Ανδοκίδης αναφέρει ως ειδικότερη μορφή της *κατά προστάξεις ατιμίας* μια απαγόρευση που ταυτίζεται με την *πλήρη ατιμία*. Η επιβολή της με ειδικό ψήφισμα για μια συγκεκριμένη κατηγορία ατόμων δικαιολογείται ίσως από την ιστορική συγκυρία της εποχής»¹⁸⁴.

---

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 237.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αναζητώντας τον πολίτη στην κλασική Αθήνα, αναπόφευκτα οδηγούμαστε στις δομές και τις λειτουργίες της ίδιας της κλασικής Αθήνας εξετάζοντας εκείνα τα στοιχεία τα οποία διαμόρφωσαν τη δημοκρατική Αθήνα και την κατέστησαν την πόλη σύμβολο, χαρακτηρίζοντας την περίοδο εκείνη ως «χρυσό αιώνα» του Περικλή.

Η δημοκρατική Αθήνα διαμορφώθηκε μέσα από κρίσεις και συγκρούσεις και από το Θησέα, το Δράκοντα και το Σόλωνα έως τον Κλεισθένη και τον Περικλή πέρασε από πολλά στάδια: βασιλεία, αριστοκρατία, δημοκρατία, τυραννίδα και πάλι δημοκρατία μέχρι να υποταχθεί στις επεκτατικές βλέψεις του βασιλιά Αλέξανδρου.

Το πρώτο βήμα για την ιδιότητα του πολίτη, όπως διαπιστώσαμε παραπάνω, έγινε από το Σόλωνα, ο οποίος με τη σεισάχθεια κατέργησε τα χρέη από δανεισμό με υποθήκη ακίνητης περιουσίας και «επί σώμασι», κάτι που αφορούσε κυρίως αγρότες οι οποίοι μη μπορώντας να ξεπληρώσουν τα χρέη τους, είχαν χάσει τις περιουσίες τους και είχαν πουληθεί ως δούλοι.

Ο θεμέλιος λίθος όμως τέθηκε από τον Κλεισθένη, ο οποίος με τις μεταρρυθμίσεις του μετέφερε το κέντρο βάρους από τις οικογένειες και τις φρατρίες στους δήμους και την τοπικότητα. Ο Κλεισθένης επέτυχε την τέλεια ανάμειξη των πολιτών σε τρία στάδια: Διοικητική διαίρεση, αύξηση φυλών και αύξηση πολιτών.

Επί Κλεισθένη έγιναν Αθηναίοι πολίτες αρκετοί ξένοι, μέτοικοι, απελεύθεροι και μερικοί δούλοι. Δεν τους απάλλαξε μόνο από τις συνέπειες της έλλειψης γενετικής ταυτότητας επιβάλλοντας στους Αθηναίους να αυτοπροσδιορίζονται με τη δημοτική τους προέλευση αλλά επαναδιατυπώνοντας το νόμο για τη συγκρότηση των φρατριών, τις υποχρέωσε να τους δεχτούν στους κόλπους τους. Πλέον Αθηναίοι πολίτες θεωρούνταν όσοι κατάγονταν από άνδρες οι οποίοι είχαν εγγραφεί στους δημοτικούς καταλόγους του Κλεισθένη το 507 π.Χ.

Ο Περικλής συνέβαλλε ακόμη περισσότερο στη διαμόρφωση της ιδιότητας του πολίτη: το 451 π.Χ. έπειτα από πρότασή του, η Εκκλησία του Δήμου ενέκρινε ψήφισμα σύμφωνα με το οποίο, κανείς δεν θα μπορούσε να φέρει την ιδιότητα του πολίτη αν δεν ήταν αστοί και οι δύο γονείς του.

Άρα Αθηναίοι πολίτες θεωρούνταν όσοι άνδρες κατάγονταν από ελεύθερους γονείς αστούς, είχαν συμπληρώσει το 18^ο έτος της ηλικίας τους και εγγράφονταν στους ληξιαρχικούς καταλόγους του δήμου. Όλοι οι άλλοι, γυναίκες, παιδιά, μέτοικοι, ξένοι και δούλοι ήταν εκτός πολιτικής κοινότητας.

Εξαίρεση αποτελούσαν οι πολιτογραφημένοι πολίτες που ανταμείβονταν για την προσφορά διακεκριμένων υπηρεσιών προς την πόλη στον στρατιωτικό και οικονομικό τομέα. Οι πολιτογραφημένοι πολίτες εξομοιώνονταν σε όλα με τους εκ καταγωγής πολίτες, αλλά δεν μπορούσαν να εκλεγούν στα αξιώματα των Εννέα αρχόντων και να αποτελέσουν μέλη του ιερατείου.

Η ιδιότητα του πολίτη θεωρούνταν ένα αξιοζήλευτο προνόμιο, γι' αυτό και οι Αθηναίοι το φυλούσαν ζηλότυπα. Οδηγούσε σε μια σειρά από προνόμια αλλά και υποχρεώσεις:

Κάθε πολίτης μάθαινε το επάγγελμα του πολίτη με την πράξη: με την συμμετοχή του στην Εκκλησία του Δήμου, που δεν αποτελούσε μια συμβατική υποχρέωση ρίχνοντας μια ψήφο στην κάλπη, αλλά αντίθετα αποτελούσε ένα λειτουργήμα απεριόριστο. Με τη δυνατότητα του να εκλεγεί βουλευτής και άρχοντας, αλλά και με το θεμελιώδες δικαίωμά του να συμμετέχει στην απονομή της δικαιοσύνης.

Παράλληλα είχε και τις στρατιωτικές, θρησκευτικές και οικονομικές υποχρεώσεις απέναντι στην πόλη του: Στα 18 του κάθε Αθηναίος υπηρετούσε ως έφηβος και έως τα 60 του χρόνια ήταν στην διάθεση της πατρίδας. Ήταν υποχρεωμένος να συμμετέχει στην θρησκευτική ζωή της πόλης και οι μόνες οικονομικές του υποχρεώσεις ήταν οι λειτουργίες και η εισφορά.

Χαρακτηριστικό της Αθηναϊκής Δημοκρατίας λοιπόν, είναι η άμεση και καθημερινή σχεδόν συμμετοχή του πολίτη στις λειτουργίες της πόλης. Δεν υπάρχει σχέση αντίθεσης κράτους-πολίτη όπως συμβαίνει σήμερα. Αντίθετα πολιτεία και πολίτης συμπίπτουν. Η 'πόλις' δεν είναι γεωγραφικός προσδιορισμός. Αντίθετα η Αθήνα προσδιορίζεται από τους Αθηναίους και όχι οι Αθηναίοι από την Αθήνα. Η θέσπιση κανόνων δικαίου που ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων και η λήψη σημαντικών αποφάσεων που αφορούν τον πολίτη ασκούνται άμεσα από εκείνον. Διέπεται δηλαδή ο πολίτης από νόμους που ο ίδιος θέτει, είναι επομένως αυτόνομος.

Σύμφωνα με τον Γ. Κοντογιώργη, «η ιδιότητα του πολίτη ή ορθότερα η *πολιτειότης* δεν είναι μία, αλλά πολλές, όσες και οι εκδηλώσεις της ελευθερίας, και αποτελεί το συστατικό της υπόβαθρο. Διακρίνουμε τρεις θεμελιώδεις μορφές πολιτειότητας: την *ατελή πολιτειότητα*, που ορίζει τον πολίτη του κράτους και απαντάται στα προαντιπροσωπευτικά ή διαμεσολαβητικά πολιτικά συστήματα. Η *απλή πολιτειότης* προσιδιάζει στον πολίτη της πολιτείας και αντανάκλα το αντιπροσωπευτικό πολιτικό σύστημα, όπου η ιδιότητα του εντολέα αποδίδεται στον πολίτη. Η *πλήρης πολιτειότης* ορίζει τον πολίτη της δημοκρατίας που απολαμβάνει σωρευτικά την ατομική, κοινωνική και πολιτική ελευθερία ή αυτονομία. Τέλος στη φάση της μετα-κρατοκεντρικής οικουμένης, απαντάται η *κοσμοπολιτειότης*. Η έννοια του *κοσμοπολίτη* ορίζει, συγχρόνως τον πολίτη της πόλης και τον πολίτη της κοσμόπολης. Ωστε, ο πολίτης της *νεοτερικότητας* είναι ατελής πολίτης υπήκοος του κράτους, όχι όμως πολίτης της πολιτείας»¹⁸⁵.

Ο πολίτης της νεοτερικότητας βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τον πολίτη που απολαμβάνει την *πλήρη πολιτειότητα* όπως αυτή έλαβε χώρα στην Αθηναϊκή Δημοκρατία του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα π.Χ. Εκεί που ο πολίτης απολάμβανε ατομική, κοινωνική και πολιτική ελευθερία. Εκεί που ο πολίτης ήταν αυτόνομος.

---

¹⁸⁵ Βλ. Γεώργιος Κοντογιώργης, *Πολίτης και Πόλις, Έννοια και Τυπολογία της «Πολιτειότητας»*, Αθήνα 2003.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1125 π.Χ)

Η Γεωμετρική περίοδος αποτελεί την πρώτη από τις περιόδους στις οποίες διακρίνεται η αρχαία ελληνική ιστορία. Ξεκινά το έτος 1125 π.Χ., εποχή κατά την οποία, σύμφωνα με την άποψη πολλών ερευνητών, ξεκίνησαν οι μεταναστεύσεις των ελληνικών φύλων από μεγάλα τμήματα της ηπειρωτικής Ελλάδας προς τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου, τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και την Κύπρο.

ΑΡΧΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (7^{ος} – 5^{ος} αιώνας π.Χ)

Η περίοδος από τις αρχές του 7ου αιώνα ως τις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. σηματοδοτείται από τη διαμόρφωση της οργάνωσης των πόλεων

632: απόπειρα του Κύλωνα να καταλάβει την εξουσία στην Αθήνα

621: νόμοι του Δράκοντα στην Αθήνα

594/3: ο Σόλων άρχων στην Αθήνα

562/1: ο Πεισίστρατος γίνεται τύραννος της Αθήνας

528/7: θάνατος του Πεισιστράτου

510: πτώση του Ιππία και τέλος της τυραννίδας στην Αθήνα

508/7: μεταρρύθμιση του Κλεισθένη

ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (5^{ος} – 4^{ος} αιώνας π.Χ):

490: πρώτη περσική εισβολή- μάχη του Μαραθώνα

480: δεύτερη περσική εισβολή – μάχη των Θερμοπυλών - ναυμαχία της Σαλαμίνας

479: μάχη των Πλαταιών

478: ίδρυση Δηλιακής συμμαχίας

462: μεταρρυθμίσεις Εφιάλτη

451: νόμος Περικλή για Αθηναίους πολίτες

431: έκρηξη πελοποννησιακού πολέμου

430: λοιμός στην Αθήνα

429: θάνατος Περικλή

411: πολίτευμα των 400

405/4: ήττα Αθήνας - τέλος Πελοποννησιακού πολέμου

404/3: τυρρανίδα των τριάκοντα

395: έκρηξη Κορινθιακού πολέμου

378/7: δεύτερη αθηναϊκή συμμαχία

340: δημιουργία ελληνικής συμμαχίας με πρωτοβουλία του Δημοσθένη για την αντιμετώπιση του Φίλιππου Β΄

336: άνοδος Αλεξάνδρου στο θρόνο της Μακεδονίας

331: ίδρυση Αλεξάνδρειας

323: θάνατος Αλεξάνδρου

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (323π.Χ – 146 π.Χ)

Η περίοδος της αρχαίας ελληνικής ιστορίας που αρχίζει με το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου και ολοκληρώνεται με την κατάκτηση των βασιλείων της Ελληνιστικής Ανατολής από τη Ρώμη. Ένα από τα χαρακτηριστικά της Ελληνιστικής Περιόδου, ήταν η υποχώρηση των ελληνικών πόλεων-κρατών και η σταδιακή αποδυναμωση της ελληνικής πολιτικής ανεξαρτησίας. Αυτή η εξέλιξη επέδρασε στο κοινωνικό σύστημα της εποχής αντικαθιστώντας το ιδανικό του πολίτη με το ιδανικό του κοσμοπολίτη.

ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (146 π.Χ – 330 μ.Χ)

Η Ρωμαϊκή περίοδος για τον ελληνικό χώρο αρχίζει συμβατικά με την καταστροφή της Κορίνθου από τους Ρωμαίους το 146 π.Χ. και λήγει το 330 μ.Χ., όταν μεταφέρεται η πρωτεύουσα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ-Μαγνήσαλη Σοφία, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2008.
- Αδάμ-Μαγνήσαλη Σοφία, *Έλεγχος και Λογοδοσία των Αρχών στην Αθηναϊκή Δημοκρατία*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2004.
- Αδάμ-Μαγνήσαλη Σοφία, *Ηλικία και Δίκαιο: Οι έννομες συνέπειες της ηλικίας στην κλασική Αθήνα*, Αδ. διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1998.
- Andrewes Antony, *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, μτφρ Παναγόπουλος Ανδρέας, 2^η έκδοση, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987.
- Biscardi Arnaldo, *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, μτφρ Παν. Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1991.
- Burkert Walter, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία: Αρχαϊκή και κλασική εποχή*, μτφρ – επιμ. Νικ. Π. Μπεζαντάκος, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993.
- Γιούνη Μαρία, *Άτιμος έστω άτιμος τεθνάτω. Συμβολή στην μελέτη της ποινής της ατιμίας και της θέσης εκτός νόμου στο αττικό δίκαιο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998.
- Cantarella Eva, *Οι Γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας*, μτφρ Παναγιώτη Δ. Δημάκη, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1998.
- Cohen E., «The Astoi of Attika: Nationality and Citizenship at Athens» στο *Symposion*, εκδ. G. Thür και J. Velissaropoulos-Karakostas, Κολωνία 1995.

- Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, «Η Αθήνα των Δούλων. Ο δουλικός πληθυσμός στην Αθήνα των κλασικών χρόνων», *Τετράδια Εργασίας Παντείου Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1998.
- Δεκάζου-Στεφανοπούλου Φωτεινή, «Η φύση και τα όρια του αποκλεισμού των γυναικών στην κλασική Αθήνα», *Τετράδια Εργασίας Παντείου Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1998.
- Δεκάζου-Στεφανοπούλου, «Ου λαμβάνουσι μισθόν αλλά μετοίκιον προσφέρουσιν, Οι μέτοικοι στην Αθήνα των κλασικών χρόνων», *Τετράδια Εργασίας Παντείου Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1998.
- Δημάκης Παναγιώτη, *Αττικό Δίκαιο I. Το Οικογενειακό Δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασικούς χρόνους*, 1986.
- Δημάκης Παναγιώτης, *Ο Θεσμός της Προικός κατά το Αρχαίον Ελληνικόν Δίκαιον*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα 1993.
- Finley M. I., *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ Ανδρέας Παναγόπουλος, Α΄, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1988.
- Flaceliere Robert, *Ο Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ Γέρας Δ. Βανδώρου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2003.
- Gagarin M. - Cohen D. (ed.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge University Press 2005.
- Glotz Gustave, *Η Ελληνική Πόλις*, μτφρ Αγνή Σακελλαρίου, 3^η έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1989.
- Hansen M.H., «Seven Hundred Archai in Classical Athens» στο *Greek, Roman and Byzantine Studies* 21, 1980.
- Harrison A.R.W., *The Law of Athens The Family and the Property*, Clarendon Press, Oxford 1968.

- Κοντογιώργης Γεώργιος, *Πολίτης και Πόλις Έννοια και Τυπολογία της «πολιτειότητας»*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2003.
- Μήλιος Ανδρέας, *Πόλις και πολίτης στην Αρχαία Ελλάδα*, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 2007.
- Μιχόπουλος Μιχάλης, *Από τον Θησέα στον Κλεισθένη. Η πορεία προς την Πνύκα*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2004.
- MacDowell D., *Το Δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, μτφρ Γιώργος Μαθιουδάκης, 2^η έκδ., εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1988.
- Mossé Claude, *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα Γέννηση και εξέλιξη της πολιτικής σκέψης και πράξης*, μτφρ Αθαν. Δ. Στεφάνης, 2^η έκδοση, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1993.
- Mossé Claude, *Ιστορία μιας δημοκρατίας Αθήνα: από τις αρχές ως τη μακεδονική κατάκτηση*, μτφρ Δήμητρα Αγγελίδου, 2^η έκδ., ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988.
- Mossé Claude, *Ο πολίτης στην αρχαία Ελλάδα Γέννηση και Εξέλιξη της πολιτικής σκέψης και πράξης*, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα 1996.
- Mossé Claude, *Το τέλος της Αθηναϊκής Δημοκρατίας Κοινωνικές και πολιτικές όψεις της παρακμής της Ελληνικής πόλεως στον 4^ο αιώνα π.Χ.*, επιμ. Γ. Κ. Βλάχος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978.
- Ober Josiah, *Μάζες και Ελίτ στη Δημοκρατική Αθήνα. Ρητορική, Ιδεολογία και η Ισχύς του Λαού*, μτφρ–απόδοση αρχαίων χωρίων–σχόλια Βάλια Γ. Σερέτη, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2003.
- Osborne Robin, *Classical Greece*, Univercity Press, Oxford 2000.
- Paterson Cynthia, «Athenian Citizenship Law» στο *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, ed. M. Gagarin - D. Cohen, Cambridge University Press 2005.

- Ραμού–Χαφιιάδη Άννα, *Από τη φυλετική κοινωνία στην πολιτική : πολιτειακή εξέλιξη της Αθήνας: πανεπιστημιακές παραδόσεις*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1982.
- Ρομπόκου–Καραγιάννη Αγλαΐα, *Η συμμετοχή του πολίτη στην Αθηναϊκή Δημοκρατία. Συμβολή στη σύγχρονη Δημοκρατία*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα–Κομοτηνή 1999.
- Rhodes P. J, *A commentary on the Aristotelian Athenaiion Politeia*, Clarendon Press, Oxford 1985.
- Rhodes P.J, «Bastards as Athenian Citizens» στο *Classical Quarterly*, Clarendon Press, Oxford 1978.
- Rhodes P.J, *The Athenian Boule*, Clarendon Press, Oxford 1972.
- Σακελλαρίου Μ.Β, *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999.
- Στεφανόπουλος Στέφανος, *Ελλήνων Θέσμια Πολιτειακές δομές και πολιτικές λειτουργίες στην Αρχαία Ελλάδα*, εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2004.
- Sinclair R. K., *Δημοκρατία και Συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, μτφρ Ελένη Ταμβάκη, Αθήνα, εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1997.
- Shuller Wolfgang, *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδας : από την κρητομυκηναϊκή εποχή ως το τέλος των κλασικών χρόνων*, μτφρ Αφροδίτη Καμάρα Χριστίνα Κοκκινιά, δεύτερη έκδοση, Αθήνα, MIET, 2001.
- Todd S.C., *The Shape of Athenian Law*, Oxford, Clarendon Press, 1995

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

- <http://www1.fhw.gr/chronos/05/gr/index.html> - Τελευταία πρόσβαση 22/12/2008.
- http://www.sikyon.com/Athens/ahist_gr01.html - Τελευταία πρόσβαση 15/12/2008.
- <http://www.stoa.org/projects/demos/home> - Τελευταία πρόσβαση 28/12/2008.
- <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main> - Τελευταία πρόσβαση 10/12/2008.

ΠΗΓΕΣ

- Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1993.
- Δημοσθένης, *Επιτάφιος - Προς Ευβουλίδην – Ερωτικός*, μτφρ. Κ. Θ. Αραποπούλου, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1965.
- Δημοσθένης, *Κατά Νεαίρας*, εκδ. Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1958.
- Πλούταρχος, *Περικλής*, μτφρ σχόλια Σταμάτη Βουλαρινού, Ελληνικός εκδοτικός οργανισμός, Αθήνα.